

**KOM MAAR NAAR DE CAMPING!
TIJD VOOR EEN REALITY CHECK**

EINDRAPPORT FOCUSGROEPEN
BUITENLANDSE ZAKEN

SEPTEMBER 2005

ANKER SOLUTIONS
NEW YORK EN AMSTERDAM, SEPTEMBER 2005

COLOFON

KOM MAAR NAAR DE CAMPING! TIJD VOOR EEN REALITY CHECK

9 SEPTEMBER 2005

© ANKER SOLUTIONS | BKB

ANKER SOLUTIONS

PRINSENGRACHT 1

1015 DK AMSTERDAM

T: +31 (0)20 520 5280

F: +31 (0)20 520 5289

E: INFO@BKB.NL

W: WWW.ANKERSOLUTIONS.NL

NEW YORK OFFICE

454 WEST 46TH STREET, SUITE 1E SOUTH

NEW YORK, NY 10036-9018

T: +1 (212) 397 2806

F: +1 (309) 412 3205

ANKER SOLUTIONS IS ONDERDEEL VAN DE BKB GROUP

**KOM MAAR NAAR DE CAMPING!
TIJD VOOR EEN REALITY CHECK**

INHOUDSOPGAVE

MANAGEMENTSAMENVATTING

Hoofdconclusies en aanbevelingen.....	Pagina	5
---------------------------------------	--------	---

NEGATIEVE CONTEXT

Bijzonder negatieve stemming	Pagina	9
Modernisering: angst en onzekerheid domineren	Pagina	9
Belangrijkste problemen: normvervaging, wantrouwen in politiek, inkomens, allochtonen en EU.....	Pagina	10
Lichte kentering bij positieve boodschap over Nederland	Pagina	13

BREDE STEUN VOOR EU, MAAR: HET GAAT TE SNEL EN HET FUNCTIONEERT NIET GOED

Brede steun voor de EU, maar de EU functioneert niet goed en de veranderingen gaan te snel.....	Pagina	13
Weerstand niet alleen tegen de grondwet, maar ook tegen de uitbreiding, de euro en Turkije	Pagina	13
Behoeftte aan grip	Pagina	13
Weerzin tegen Europa wordt door verschillende factoren aangedreven	Pagina	13

WERKGELEGENHEID VERDWIJNT NAAR POLEN, INDIA EN CHINA

Men ziet met eigen ogen de bedrijven en de werkgelegenheid vertrekken naar Polen, India en China	Pagina	15
India zorgt voor een gevoel van urgentie rond Europese samenwerking.....	Pagina	15
Geen verzet tegen weglekken van banen: wel behoefte aan actie.....	Pagina	16

DUIDING ACHTERAF: HET REFERENDUM WAS EEN WRAAKEXERCITIE

Gevoelens van triomf.....	Pagina	16
Duiding van referendumuitslag achteraf: wraak	Pagina	16
Dit was een veldslag tegen de gesloten elite – Europa was slechts het (belangrijke) decor	Pagina	16
Tegengeluid: internationale context.....	Pagina	17

WEINIG VERTROUWEN DAT POLITIEK ECHT IETS HEEFT GELEERD

Eerste reacties zijn negatief	Pagina	17
Vertrouwen terugwinnen heeft een lange weg te gaan.....	Pagina	18
Wees eerlijk en zorg dat mensen zich gekend weten in de besluitvorming.....	Pagina	18
Geen heldere Nederlandse aanspreekpunten in Brussel	Pagina	18
Weinig inhoudelijke claims	Pagina	18
Ga naar de mensen toe	Pagina	18
Verdere radiostilte is gevaarlijk, want leidt tot indianenverhalen	Pagina	19

TROONREDE: NADRUUK OP INHOUDELIJKE VRAAGSTUKKEN

Troonrede moet vooral over Nederland gaan	Pagina	19
Géén institutionele bespiegelingen	Pagina	19
Wel: behoefte aan antwoord op de vraag 'waar gaan we naar toe?'	Pagina	19

SCEPSIS OVER BMD: “KOM MAAR NAAR DE CAMPING”

Reactie op BMD in eerste instantie positief, daarna snel negatief.....	Pagina	19
Discussie over BMD leidt niet tot levendige inhoudelijke discussie	Pagina	21
Hoofdprioriteit: verbeter de communicatie met en door Nederlanders over Europa.....	Pagina	21
Minder aansprekend: discussie over Europa	Pagina	22

GROTE INHOUDELIJKE INTERESSE IN EUROPESE AGENDA

Europese agenda is niet langer volledig onbekend.....	Pagina	22
'Managerialism' voorbij	Pagina	22
Brede verzameling inhoudelijke prioriteiten.....	Pagina	23

EEN VOORTRAZENDE BLINDE TREIN

Mensen herkennen de metafoor van een voortrazende blinde trein.....	Pagina	23
Behoeftte aan een positieve reisleader.....	Pagina	23

WAT TE DOEN? EEN REALITY CHECK ZONDER TABOES

Toespraak Blair doet de stemming kantelen	Pagina	24
Waardering toespraak Blair aangedreven door empathie, reality check en positief verhaal Europa ..	Pagina	24
Geen vertrouwen in Nederlandse politici	Pagina	25

GROTER VERTROUWEN IN DE EU: WAT TE DOEN?

Topprioriteit: eerlijk zijn, dingen niet door de strot willen duwen	Pagina	26
Benadruk de toegevoegde waarde van Europa	Pagina	26
Wat niet werkt: de dingen nog eens uitleggen.....	Pagina	26
Wat evenmin werkt: gele kaarten en burgerinitiatieven.....	Pagina	26
Controversieel: 'Nederland moet Nederland blijven' en 'door de strot duwen'.....	Pagina	26

LEIDERSCHAP: BEHOEFTE AAN EERLIJKHEID EN DURF

Leiderschap: behoefte aan eerlijkheid en durf.....	Pagina	28
Institutioneel leiderschap heeft afgedaan	Pagina	29

BOODSCHAPPEN AAN DE MINISTER-PRESIDENT

Schreeuw om leiderschap	Pagina	29
Een politieke vertrouwenscrisis vergt politieke oplossingen.....	Pagina	29

BIJLAGEN

Bijlage 1: Deelnemersoverzicht focusgroepen	Pagina	31
Bijlage 2: Vraagpuntenlijst focusgroepen	Pagina	37
Bijlage 3: Schriftelijke invuloefeningen focusgroepen	Pagina	43
Bijlage 4: Boodschappen aan Minister-president Balkenende	Pagina	57

HOOFDCONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

Doelstelling van het onderzoek. De Nederlandse bevolking heeft zich op 1 juni 2005 in een raadplegend referendum uitgesproken over de Europese Grondwet. Ruim 62 procent van de Nederlandse kiezers stemde tegen het grondwettelijke verdrag; slechts 38 procent stemde voor het verdrag. De opkomst bedroeg 63 procent. Het is tegen deze achtergrond dat het ministerie van Buitenlandse Zaken (via Elias Communicatie) Anker Solutions opdracht heeft gegeven om door middel van focusgroeponderzoek na te gaan op welke manier het Nederlandse publiek na dit 'nee' tegen de Europese grondwet wil worden aangesproken over Europa.

Inrichting van het onderzoek. Dit rapport is gebaseerd op een achttal focusgroepen die in de tweede helft van augustus hebben plaatsgevonden in Rotterdam en Zwolle. In beide steden werden twee groepen gehouden met mensen die in het referendum van 1 juni tegen het grondwettelijk verdrag hebben gestemd, één groep met mensen die voor het verdrag hebben gestemd en één groep doorsnee burgers (inclusief niet-stemmers) als controlegroep. De focusgroepen vonden als volgt plaats:

- Groep I** - Rotterdam, tegenstemmers (22 augustus)
- Groep II** - Rotterdam, voorstemmers (22 augustus)
- Groep III** - Rotterdam, tegenstemmers (22 augustus)
- Groep IV** - Rotterdam, doorsnee burgers (controlegroep, 23 augustus)
- Groep V** - Zwolle, tegenstemmers (23 augustus)
- Groep VI** - Zwolle, doorsnee burgers (controlegroep, 24 augustus)
- Groep VII** - Zwolle, tegenstemmers (24 augustus)
- Groep VIII** - Zwolle, voorstemmers (24 augustus)

In totaal hebben 72 mensen aan het onderzoek deelgenomen, 33 mannen en 39 vrouwen. De gemiddelde leeftijd van de deelnemers bedraagt 44 jaar (zie bijlage 1 voor een gedetailleerd overzicht van de deelnemers per groep). Alle aspecten van het onderzoek (design, selectie deelnemers, vraagpuntenlijsten en schriftelijke opdrachten, gespreksleiding en eindrapportage) zijn verzorgd door Anker Solutions. Tijdens het onderzoek zijn de vraagpunten licht aangepast. Deze aanpassingen hebben betrekking op het meer expliciet aanreiken van een internationale concurrentiecontext, het meer in detail verkennen van het gewenste type leiderschap en het gebruik van een metafoer waarin de EU wordt voorgesteld als 'voortrazende blinde trein'. De belangrijkste onderzoeksresultaten zijn op 25 augustus jl. mondeling gerapporteerd op het ministerie van Buitenlandse Zaken. Het daarbij gebruikte schriftelijke materiaal is volledig verwerkt in het voorliggende rapport.

De belangrijkste strategische conclusie van dit onderzoek is dat het 'nee' van 1 juni veel verder reikt dan alleen Europa. 'Europa' is het slagveld gebleken van een veel bredere vertrouwenscrisis tussen 'de politiek' en de Nederlandse bevolking. Politieke leiders in Nederland zullen op een wezenlijk andere manier met burgers moeten gaan communiceren dan zij tot dusver hebben gedaan. Voor wat betreft Europa kunnen zij daarbij een voorbeeld nemen aan de Britse premier Blair, wiens toespraak voor het Europese parlement zeer positief wordt ontvangen. Zijn rede wordt als 'eerlijk' en 'kritisch' ervaren – precies de leiderschapsattributen waar burgers hevig naar op zoek zijn. Blair's pleidooi voor een 'reality check' resoneert sterk, evenals zijn positieve ambitie dat Europa weer gaat doen waarvoor het is opgericht: 'het verbeteren van het leven van mensen'. Het verdient grote aanbeveling om de Brede Maatschappelijke Discussie over Europa in deze richting bij te buigen. Die discussie moet niet zo zeer gaan over 'Europa' als om de vraag wat Europa kan toevoegen aan *Nederland*. Dit alles wint snel aan urgentie wanneer burgers worden herinnerd aan de internationale concurrentieverhoudingen met opkomende landen als China en India.

* * *

Overige belangrijke conclusies:

Zeer negatieve stemming. Een duidelijke meerderheid van de deelnemers vindt dat Nederland zich in de verkeerde richting ontwikkelt. De stemming onder de tegenstemmers is het meest negatief (driekwart verkeerde richting), maar de doorsnee burgers en voorstemmers weten zich evenmin aan de malaisestemming te onttrekken (nog altijd de helft van hen vindt dat Nederland de verkeerde kant opgaat).

Modernisering: angst en onzekerheid domineren. Mensen hebben grote moeite om het duizelingwekkende tempo van de maatschappelijke veranderingen bij te benen. Dit probleem wordt breed gevoeld en beperkt zich niet tot de lager opgeleiden, maar reikt tot diep in de middenklasse, de mensen die in het bezit zijn van een HBO of universitair diploma.

Pessimisme over bestaanszekerheid, zelfs bij een aantrekkende economie. Verschillende mensen geven spontaan aan dat zij aan het sparen zijn voor '1 januari', de dag waarop het nieuwe ziektekostenstelsel in werking treedt.

Brede steun voor de EU, maar de Unie functioneert niet goed en de veranderingen gaan te snel. Het 'nee' van 1 juni is geen motie van wantrouwen tegen Europa, wel een motie van wantrouwen tegen het slechte functioneren van Europa op dit moment en het hoge tempo van de veranderingen. De euro, de uitbreiding en het Turkse lidmaatschap worden zo mogelijk nog negatiever gewaardeerd dan de afgewezen grondwet. Men heeft behoefte aan 'grip' op Europa. Daar ontbreekt het op dit moment nog steeds aan.

Achterstallig onderhoud bij duiding van Europese samenwerking. De weerstand tegen Europa wordt aangedreven door tal van deels overlappende factoren:

- Verlies van identiteit;
- Weglekkende macht en groter worden afstand tot de macht;
- De gedachte dat Europa een 'fixed sum' is en dat dus met het lidmaatschap van nieuwe, armere lidstaten, oude rijke landen zoals Nederland een veer moeten laten;
- Onvoldoende herkenning van de toegevoegde waarde van Europese samenwerking;
- De behoefte om eerst het Europese huis op orde te brengen;
- De (te) hoge financiële bijdrage van Nederland;
- De braafheid van Nederland;
- Europa als project van grote bedrijven.

'India' zorgt voor urgentie rond Europese samenwerking. Men ziet met eigen ogen de banen weglekken naar Polen, China en India. Men verzet zich hier niet tegen, maar accepteert het noodgedwongen als een 'fact of life'. Vooral het weglekken van goed betaalde banen naar India zorgt voor urgentie rond de Europese samenwerking ('We hebben elkaar nodig in Europa').

Het referendum was een wraakexercitie. Men duidt het referendum achteraf als 'wraak' en een 'afrekening'. Een in zichzelf gekeerde politieke elite die met valse beloften de euro heeft ingevoerd heeft hier een flinke tik op de vingers gekregen. Zelfs de voorstemmers beschrijven gevoelens van opluchting en triomf.

Weinig vertrouwen dat de politiek echt iets heeft geleerd. Het leren van lessen is onder de huidige omstandigheden onlosmakelijk verbonden met het ontwikkelen van een nieuwe leiderschapsstijl. Er bestaat in dit opzicht grote behoefte aan eerlijkheid en durf. Men zoekt naar een eerlijke figuur met een missie, iemand die knopen durft door te hakken en 'ergens voor staat'. Het liefst ziet men dat de politici naar de burgers toekomen. Zo kan de politiek laten zien dat ze daadwerkelijk respect heeft voor burgers. Men vindt het na 1 juni stil geworden en is bang dat dit mogelijk betekent dat de politiek bezig is om de grondwet er op slinkse wijze alsnog doorheen te krijgen.

Mensen willen tijdig gekend worden in de Europese besluitvorming. Mensen willen zo vroeg mogelijk worden geïnformeerd over op handen zijnde Brusselse wetgeving met een grote potentiële impact op hun dagelijks leven. De tijd van Europa als handig facilitair bedrijf (dodehoekspiegel, zwemwater) is voorbij. Mensen weten dat Europa zeer belangrijk is en willen zich met echt grote vraagstukken bezighouden. Voorbeelden daarvan zijn de financiële bijdrage van Nederland, de verdere gang van zaken met de grondwet, Turkije, de dienstenrichtlijn, de Lissabonstrategie en de arbeidstijdenrichtlijn. Over al deze zaken wil men veel meer weten, het liefst door middel van een voor iedereen zichtbare politieke discussie over de voors en tegens. Eenzijdige overheidspropaganda is in deze uit den boze. Dat geldt evenzeer voor institutionele bespiegelingen (dat doet men maar op Clingendael).

Wel behoefte aan een antwoord op de vraag 'waar gaan we naar toe met Europa', zolang dit niet tot institutionele discussies leidt. Mensen zijn uitdrukkelijk niet op zoek naar gedetailleerde vergezichten. Het belangrijkste is de geruststelling dat Nederland herkenbaar blijft in het (ver)grote Europa.

Reactie op Brede Maatschappelijke Discussie in eerste instantie positief, daarna snel negatief. De semantiek speelt de BMD parten ('breed' in plaats van een gerichte discussie), er is angst dat het niets oplevert, angst voor deelname door uitsluitend 'hoge heren' en men vindt de discussie eigenlijk overbodig omdat deze allang al wordt gevoerd ('kom maar naar de camping!'). Het besef dat de discussie allang wordt gevoerd roept wederom de angst op dat het hier om een opzetje gaat om de grondwet er alsnog doorheen te krijgen. Als de BMD er dan toch moet komen, moet het hoofddoel zijn om een antwoord te vinden op de vraag hoe de communicatie door en met Nederlanders over Europa kan worden verbeterd. Een discussie over 'Europa' *an sich* wordt als weinig aantrekkelijk ervaren.

Sterke behoefte aan een democratisch Europa van de mensen. De tijd waarin grote Europese beslissingen bovenlangs konden worden genomen is voorbij. Daarin schuilt de blijvende invloed van het referendum van 1 juni. Met het besef dat Europa een grote invloed heeft op het dagelijks leven van Nederlanders, is ook de behoefte aan democratische controle van de besluitvorming in Europa toegenomen. Men ergert zich in dit verband aan de afwezigheid van een helder Nederlands aanspreekpunt in Europa. Daarnaast bestaat er grote behoefte aan meer openheid, meer politiek in de goede betekenis van het woord en tijdige informatievoorziening.

Strategische aanbevelingen:

- 1. Adresseer de onzekerheid van mensen.** Mensen maken zich niet alleen zorgen over het tempo van de Europese eenwording, zij maken zich zorgen over het algehele tempo van maatschappelijke verandering (modernisering) en de gevolgen die dat heeft voor hun bestaanszekerheid en uiteindelijk hun identiteit. Het grootste deel van die verandering komt als een totale verrassing uit de lucht vallen. Het kabinet moet beter worden in het vertellen van verhalen over het waarom van deze veranderingen, alleen zo kan er weer enig vertrouwen ontstaan. Neem hierbij een voorbeeld aan Tony Blair.
- 2. Breng een internationale context aan (= kies India als boeman, niet Europa).**

Zónder deze context ontstaat een zeer negatief klimaat met nadruk op asiel, allochtonen, integratie, ziektekosten, 'de politiek', grote mate van afwijzendheid en Europa als boeman.

Mét een internationale context in de vorm van de concurrentie met India en China:

- ... ontstaat een zeer veel genuanceerdere discussie met een hoog realiteitsgehalte over de noodzaak van Europese samenwerking en 'dwingende internationale afspraken' (= grondwet)
- ... worden mensen gedwongen om afwegingen te maken. Ook onder deze omstandigheden blijven de klachten nog wel aanwezig, maar veel minder virulent;

- ... wordt Europa instrumenteel (“we hebben elkaar nodig”), wordt het klimaat mede daardoor positiever, worden de tekortkomingen van Europa veel beter bespreekbaar en ontstaat er mede daardoor veel meer ruimte voor het doorvoeren van broodnodige politieke hervormingen in Europa.
 - ... komt er een einde aan het contraproductieve ‘Europa-bashing’.
- 3. Lees het overdrachtsmemo 2002-2003 nog eens door.** Alle onderliggende drijvende factoren die toen al zijn blootgelegd (angst verlies identiteit, afvlakking, Europa als ‘fixed sum’, etc.) zijn nog steeds onverminderd aanwezig. Hier is sprake van serieus achterstallig onderhoud. Dit moet snel ter hand worden genomen. Nadenken over hoe de vorming van heldere aanspreekpunten kan worden bespoedigd, hoort daar ook bij.
 - 4. Agendeer. Voorkom dat ‘Europa’ als een film voorbij blijft trekken.** Mensen willen gekend zijn. Aan een tekort aan inhoudelijke onderwerpen kan het in ieder geval niet liggen: Turkije, de financiële bijdrage van Nederland, de verdere gang van zaken met de grondwet, de dienstenrichtlijn en zelfs de Lissabonstrategie zijn onderwerpen waar mensen veel meer van af willen weten. Na het afsluiten van dit onderzoek is daar nog eens de door Europa verordonneerde verkoop van goedkope sociale huurwoningen bijgekomen, evenals de instroom van Poolse arbeidskrachten. Keuze genoeg dus.
 - 5. Zorg dat de BMD, als deze al doorgaat, van tevoren helder omschreven consequenties heeft.** Beter is het om de BMD af te buigen in de richting van ‘echte’ onderwerpen die nu al op de Brusselse agenda staan of daar zeer binnenkort op komen te staan. Kies voor controversiële onderwerpen, waar mensen het hartgrondig mee eens of oneens kunnen zijn (zogenoeten ‘tweezijdige issues’), het liefst onderwerpen die in een recent verleden het liefst tussen haken zouden zijn geplaatst. Een abstracte discussie over Europa heeft weinig tot geen zin. Burgers zijn alleen tot politieke participatie en betrokkenheid te verleiden als er echte beslissingsmacht op het spel staat. Het referendum was daarvan een goed voorbeeld met een hoog rendement van een tegenstem.
 - 6. Ga naar de mensen toe.** Ga naar de camping, de bushalte of bij de mensen thuis. De politiek moet naar de mensen toekomen, niet andersom. Dit is psychologisch zeer belangrijk. Blijf dus weg van het Binnenhof en Plein, maar zoek de mensen op. Op deze manier tonen politici het gewenste respect voor burgers. Het gaat om tweerichtingsverkeer.
 - 7. Praat terug. Wees transparant over pijnlijke keuzes. Tell it as it is. Wees invoelend.** Dus niet alleen luisteren en jezelf op de pijnbank leggen, maar ook leiding geven. Geen monoloog, maar een dialoog. Geen taboes.
 - 8. Niet overreageren.** Wel: ik voel uw pijn. Straal rust en wijsheid uit, maar wees wel responsief. Er is geen snelle eenvoudige oplossing voor de vertrouwenscrisis tussen politiek en burgers. Het vertrouwen is weg en moet van de grond af aan weer worden opgebouwd. Dat vergt tijd. De suggestie van een *quick fix* bevestigt de ergste vooroordelen over de politiek.
 - 9. Onthoud: mensen voelen zich onzeker.** Europa was op 1 juni het slagveld. Straks vindt het gevecht plaats op andere slagvelden. Mensen prepareren zich al voor de slag van 1 januari over de ziektepremies. Ook hier ontbreekt een verhaal van de kant van het kabinet.
 - 10. Laat de vertrouwenscrisis niet onnodig voortduren.** Doe iets. Dit kan echt niet zo doorgaan.

* * *

NEGATIEVE CONTEXT

Bijzonder negatieve stemming. De stemming onder de 72 deelnemers is zeer negatief: liefst twee op de drie deelnemers is van mening dat Nederland zich in de verkeerde richting ontwikkelt; slechts een op de drie deelnemers vindt dat Nederland de juiste kant op gaat. Zoals mocht worden verwacht is de stemming onder de tegenstemmers het meest negatief (driekwart verkeerde richting), maar de doorsnee burgers en de voorstemmers weten zich evenmin aan het malaisegevoel te onttrekken (de helft van deze deelnemers vindt dat Nederland de verkeerde kant op gaat). De groeps gesprekken zijn doordrenkt van frustratie, boosheid en soms regelrechte angst. Veel mensen voelen zich in de steek gelaten en grijpen gretig de eerste de beste gelegenheid aan om anderen deelgenoot te maken van hun verdrietige verhalen:

- 'Er mag te veel. Het is te tolerant. We zijn te bang om te zeggen dat bepaalde dingen niet mogen. Het moet gewoon anders. Ik was gewend om gezellig in het park een wijntje te drinken en te picknicken. En er zijn mensen die er een puinhoop van maken. Nu mag het niet meer. Daar word jij de dupe van. Dat is toch niet normaal? Sommigen mogen alles en jij mag niks. In de metro, daar moet je oppassen dat je geen slag voor je kanis krijgt. Ik vind het gewoon een rotzooi.' (*Groep II, Voorstemmers Rotterdam*)
- 'Ik heb zelf ook wel eens gehad dat ik geen aangifte durfde te doen. Toen dacht ik: waar zijn we in godsnaam mee bezig? Mijn zontje werd 's nachts om half twee in elkaar geslagen door jongetjes die hij niet kon verstaan. Als ik aangifte doe wordt mijn huis verbouwd. Ik woon alleen met twee kinderen tsja, en je denkt ook aan je kinderen. Ik heb wel vertrouwen in de politie, maar ik wil niet dat mijn kinderen nog meer overkomt. Ja, en het zit mij nog steeds niet lekker. Die jongens hebben alles in de gaten, hebben overal vriendjes zitten, ik kijk wel uit.' (*Groep VII, Voorstemmers Zwolle*)

De politieambtenaar is niet te beroerd om het beeld nog wat verder in te kleuren:

- 'Qua tolerantie is het helemaal de verkeerde kant opgegaan en ik merk dat ik daar zelf wel eens debet aan kan zijn. Bij een straatroof moet ik vragen naar de identiteit van de dader. Dan zegt zo'n mevrouw: 'mevrouw, ik durf het haast niet te zeggen, maar het was een Marokkaan'. Dan zeg ik: dat mag u best zeggen want het is in 99 van de 100 gevallen zo.' (*Groep III, Tegenstemmers Rotterdam*)

De deelnemers geloven al lang niet meer dat politici ook maar enige interesse hebben in hun meningen en opvattingen. Het denkbeeldige scenario dat de minister-president in de belendende kamer mee zou zitten te kijken wordt mede bijna achteloos weggewuifd:

- 'Ach, het gaat zijn ene oor in, en het andere oor weer uit.' (*Groep III, Tegenstemmers Rotterdam*)
- 'Het maakt me geen flikker uit.' (*Groep III, Tegenstemmers Rotterdam*)

Modernisering: angst en onzekerheid domineren. Het allesoverheersende beeld in de focusgroepen is dat mensen grote moeite hebben om het duizelingwekkende tempo van de maatschappelijke veranderingen bij te benen. Dit probleem wordt breed gevoeld en beperkt zich allerminst tot de lager opgeleiden (de *Moderniseringsverlierer*), maar reikt tot diep in de middenklasse, mensen die in het bezit zijn van een HBO of universitair diploma. Als het zo door blijft gaan wordt straks iedereen een verliezer:

- 'Je hebt geen rust. Het verandert constant.' (*Groep IV, Doorsnee burgers Rotterdam*)
- 'Je hebt de ene verandering gehad en de volgende staat alweer voor de deur.' (*Groep IV, Doorsnee burgers Rotterdam*)
- 'De concurrentie is moordend. Nu is het nog natuurlijk verloop. Dadelijk is het gedwongen ontslagen. TNT neemt alles aan, wat het ook is, het gekste van het gekste. Ik ben geen postbode meer, ik ben een reclameboy geworden. Alles wordt geautomatiseerd. Je kan het in je tas douwen en wegwezen.' (*Groep III, Tegenstemmers Rotterdam*)
- 'Het gaat te snel. Ze nemen te veel over van andere landen. Je verliest je eigen ik zeg maar. Dadelijk word je ondergesneeuwd door andere landen. Zelfs de NS, de RET wordt aanbesteed, dat komt van Europese wetgeving af, dus dadelijk is een buitenlands landje eigenaar van de RET.' (*Groep III, Tegenstemmers Rotterdam*)
- 'Ik heb het gevoel dat je je voorbij loopt. Iedereen heeft stress, maar dat is wereldwijd.' (*Groep IV, Doorsnee burgers Rotterdam*)
- 'Ik vind het ook niet denderend gaan hoor, zeker sociaal gezien. Mijn dochter werkt vijf laatste diensten en mag niet meewerken met de vaste krachten, want dat is allemaal afgestemd. Ze moet daarom haar eigen eten meebrengen, voor de magnetron.' (*Groep III, Tegenstemmers Rotterdam*)
- 'Oudere mensen hebben het alleen maar over vroeger, maar wij zijn anders opgegroeid. Ik denk dat jongeren er wel een beetje anders tegenaan kijken. Als je niet voor jezelf op kan komen, raak je op

- een zijspoor. Je moet wel een beetje Amerikaanser gaan opereren, het kan niet anders.' (Groep I, Tegenstemmers Rotterdam)
- 'In sommige streken kennen ze hun eigen buurten niet meer. De buurman ligt dagen dood in zijn huis.' (Groep I, Tegenstemmers Rotterdam)

Belangrijkste problemen: normvervaging, wantrouwen in politiek, inkomens, allochtonen en Europa.

De negatieve gevoelens in de samenleving worden door vijf belangrijke factoren aangedreven:

1. **Normvervaging.** Mensen zien met lede ogen aan hoe het respect en het onderling vertrouwen in sneltreinvaart uit de samenleving verdwijnt. De geluiden uit de politiek klinken in dit opzicht hol:
 - 'Het duurt niet lang meer, dan doet iedereen gewoon waar ie zin in heeft.' (Groep VII, Voorstemmers Zwolle)
 - 'Gebrek aan respect – mensen maken zich druk om niets.' (Groep VIII, Tegenstemmers Zwolle)
 - 'Verruwing, het interesseert mensen niet meer wat ze doen. Mensen zitten stom met oordoppies voor zich uit te kijken.' (Groep V, Tegenstemmers Zwolle)
 - 'Waarom zoeken we het altijd bij anderen? In Spanje, ik heb er zes jaar gewoond, is enorm veel saamhorigheid, ook in het verkeer. Hier is zoveel agressie in het verkeer. Mensen zijn zo op zichzelf gericht en de mentaliteit van de mensen is heel erg slecht. Mensen hebben geen vertrouwen meer in elkaar.' (Groep II, Voorstemmers Rotterdam)
2. **Massief wantrouwen in de overheid en de politiek.** Er is sprake van een extreem groot wantrouwen in de politiek. Dit wantrouwen heeft betrekking op zowel het gebrekkige functioneren van politici in hun rol van volksvertegenwoordigers (representatiecrisis) als op hun onvermogen om publieke diensten te kunnen leveren van voldoende kwaliteit:
 - 'Het verschil tussen de politiek en de burgers is gewoon te groot.' (Groep II, Voorstemmers Rotterdam)
 - 'Ze zijn zo dom in den Haag – ze hebben het echt niet door. Ze leven in een ander wereldje dan wij met zijn allen. De kinderen zitten misschien op particuliere scholen.' (Groep V, Tegenstemmers Zwolle)
 - 'Ik heb het idee dat ze helemaal niet weten wat zich afspeelt in de maatschappij. Dat ze veel te ver van de mensen afstaan.' (Groep VIII, Tegenstemmers Zwolle)
 - 'Dan gaat er weer een zending uitgeprocedeerde asielzoekers terug naar eigen land. En dan denk je: over twee weken zijn ze hier weer terug.' (Groep V, Tegenstemmers Zwolle)
 - 'Als je ziet, jij werkt er hard voor en je ziet dat de regering zo met het geld omgaat. Je bent druk. Hoe kan dat? Welke idioot heeft dat ooit bedacht?' (Groep V, Tegenstemmers Zwolle)
 - 'Mij houden ze wel aan en die mannetjes lopen de hoek om en stelen de telefoons. [WAT IS HET PROBLEEM?] Verkeerd managen! Op straat kan ik het zo zien. [WAAROM ZIEN ZIJ HET NIET DAN?] ik denk dat ze het niet willen zien.' (Groep II, Voorstemmers Rotterdam)
 - 'Je moet van alles aanvragen. Ik wilde een tribune bouwen op straat voor een buurtfeest. Toen moesten we 200 euro betalen aan de gemeente.' (Groep VIII, Tegenstemmers Zwolle)
 - 'De politie, die mag niks meer. Bij ons in het dorp heb je een kern van vandalen, die staan de politie gewoon uit te lachen. Thuis, de corrigerende tik mag ook al niet meer.' (Groep VII, Voorstemmers Zwolle)
 - 'Mijn neef is in Spanje gaan wonen. Daar zijn ze veel makkelijker, hier allemaal regeltjes en vakjes. Ik zie het ook aan mijn burens. Die hebben in *no time* Nederlands geleerd. Middelbare school afgemaakt. Petje af. En ze moeten terug naar Marokko, want vader is gescheiden. Ze spreken perfect Nederlands, ze hebben gewerkt bij *Het Kruitvat*. Ik vind dat de volksvertegenwoordigers het volk niet vertegenwoordigen.' (Groep I, Tegenstemmers Rotterdam)

In het kielzog van de politici zijn ook de ambtenaren in de verdachtenbank aan het belanden. Deelname aan de groepsdiscussies had op veel deelnemers een bijkans therapeutisch effect. In vergelijking met soortgelijke focusgroepen in het begin van het revoltejaar 2002 is het publieke ongenoegen thans nog intenser en nog meer doorleefd dan toen al het geval was.

3. **Grote zorgen over inkomenspositie, vooral op het terrein van de zorg en het onderwijs.** Een zeer belangrijke bron van onzekerheid is de inkomenspositie van mensen. Een groot deel van deze zorgen heeft betrekking op de geringe stijging van de lonen, de achteruitgang in de sociale onzekerheid en de toenemende inkomensverschillen tussen rijk en arm:
 - 'De mensen zijn ontevreden. Ze hebben geen geld.' (Groep VIII, Tegenstemmers Zwolle)

- 'Mijn salaris mag ook wel een keer verhoogd worden. De vaste lasten worden steeds duurder en duurder. Er komt bij mij geen cent bij.' (Groep VI, *Doorsnee burgers Zwolle*)
- 'De sociale zekerheid vind ik superachteruit aan het gaan tot eigenlijk niks.' (Groep VI, *Doorsnee burgers Zwolle*)
- 'Mensen die alleen moeten leven, die hebben het heel moeilijk op dit moment.' (Groep VIII, *Tegenstemmers Zwolle*)

Daarbij is het volstrekt helder dat ook de middenklasse zich niet langer veilig waant:

- 'Het verschil tussen hoog en laag wordt steeds groter. Dat zie ik om me heen. Er zijn veel mensen die het heel moeilijk hebben en er niet voor uit durven te komen. Er is veel stille armoede, absoluut. Mensen die altijd gewerkt hebben en ontslagen worden – ik denk dat je daar heel veel stille armoede ziet. Die eten hun reserves op.' (Groep VIII, *Tegenstemmers Zwolle*)

De euro heeft hier veel schade aangericht, maar de inkomensproblematiek reikt inmiddels aanzienlijk verder:

- 'De verzorging, ik heb het zelf meegemaakt. Mensen met een heel klein AOW-tje, die worden ook ingekort. Die kunnen geen alfa-hulp meer krijgen, want die krijgen geen subsidie meer van het rijk. Kwalijke zaken. Ik vind dat je naar ieders portemonnee moet kijken. Aan de andere kant ben ik heel erg geschrokken van de euro die is ingevoerd. Je kunt me alles wijsmaken. Dan zeg ik nee, mijn pak melk is twee keer zo duur geworden als voorheen, maar mijn salaris niet. Dat merk ik en dat merken die oudere mensen heel erg. Dat vind ik verschrikkelijk. In ons land is dat schandalig.' (Groep IV, *Doorsnee burgers Rotterdam*)

Schoolgeld, de zorg, de pensioenen – het zijn allemaal terreinen waar je toch al penibele inkomenspositie verder ondermijnd dreigt te worden door veranderingen (o.a. invoering van marktwerking) waar mensen niet om hebben gevraagd, waar ze weinig van weten in termen van nut en noodzaak, en welke mede daardoor snel als ongewenst worden ervaren:

- 'Als je kijkt naar de tandarts. Wij zijn bijverzekerd. Desondanks moet je een kwart van alle behandelingen zelf betalen. Ons gebit wordt ouder, wij leven ook al wat jaren van een uitkering, en elk jaar is het toch een fors bedrag. We willen het wel graag goed houden, maar ik denk dat mensen die het ook niet breed hebben zich afvragen waar je het geld aan gaat besteden.' (Groep VI, *Doorsnee burgers Zwolle*)
- 'De staat heeft de leerboeken vrij gegeven. Ik zag een mevrouw op tv met drie kinderen. De boeken zijn nu een stuk duurder geworden dan ze waren. Die mevrouw legt elke maand een bedrag opzij zodat ze aan het begin van het schooljaar de rekening kan betalen. Het is weer zoiets doms, je kunt het zien aankomen, als je het vrijgeeft duikt de commercie erop en wordt alles duurder.' (Groep IV, *Doorsnee burgers Rotterdam*)
- 'Ik zit echt op mijn geld in afwachting van wat er op 1 januari met het ziekenfonds gaat gebeuren. Je kunt niet zorgeloos op vakantie. De schoolrekening komt, wat gebeurt er met mijn dochter's premie als ze 18 is? Er gebeurt te veel tegelijk.' (Groep IV, *Doorsnee burgers Rotterdam*)

Sommige deelnemers putten zelfs hoop uit de door medici afgelegde eed van Hippocrates. Daardoor wordt je hoe dan ook geholpen als je ziek wordt, ook als je de rekening niet kunt betalen:

- 'De zorg per 1 januari. Doktoren hebben uiteindelijk een eed afgelegd dat zij de mensen zullen helpen. Dus kunnen spoedeisende gevallen niet worden teruggestuurd.' (Groep VI, *Doorsnee burgers Zwolle*)

4. Allochtonen. Veel deelnemers zien dat de allochtonenproblematiek de politieke agenda heeft bereikt. Ze herkennen een kentering in het denken van politici, maar de vrees dat allochtonen te makkelijk gebruik kunnen maken van Nederlandse verworvenheden blijft groot. Ook en misschien wel juist op dit punt blijven mensen zich verwonderen over het disfunctioneren van de politiek:

- 'Ik denk dat heel veel mensen nog leven in de utopie dat we met heel veel verschillende mensen in een mengelpot in Nederland kunnen leven. Vooral de politici steken daar te veel energie en geld in, ten koste van Nederlanders die het veel harder kunnen gebruiken. Al die projecten om ze te helpen met subsidies, ik vind het weggegooid geld. Dan denk ik: kijk nou eens werkelijk in de maatschappij, het is onmogelijk om te realiseren wat zij voor ogen hebben. Kijk nou eens wat er echt leeft in de maatschappij. Het is al lang en breed gebleken dat het echt niet werkt. Dat ze eerst moeten schrikken en zeggen: 'oh, wat is er aan de hand?', terwijl als je in de maatschappij staat en je steekt je kop niet in het zand, dan weet je al lang wat er bezig is.' (Groep V, *Tegenstemmers Zwolle*)

- 'Als je hoort dat mensen hier 35 jaar wonen en geen woord Nederlands spreken, nou neem me niet kwalijk, dat zou ergens anders niet gebeuren. Dat is het verleden waar ik me aan stoer. Ze weten precies waar ze moeten zijn om alles voor elkaar te krijgen. Ze weten dondersgoed waar ze de WW vandaan moeten halen, nog beter dan wij.' (Groep VI, Doorsnee burgers Zwolle)

5. **Europa.** De zorgen richten zich hier wederom op de euro, maar hebben ook betrekking op de vermeende 'braafheid' van Nederland in Europa. Al te goed is buurman's gek, is het overheersende gevoel. Nederland loopt te vaak voorop met haar pro-Europese opvattingen en dat gaat te vaak ten koste van Nederland zelf:

- 'Nederland wil een voortrekkersrol in de EU en dat is niet goed. Nederland is een land dat heel ambitieus vooraan wil lopen en daar betaal je een prijs voor.' (Groep IV, Doorsnee burgers Rotterdam)

Lichte kentering bij positieve boodschap over Nederland. Het ergste negativisme verdwijnt wanneer deelnemers spontaan opmerken dat ondanks alle kritiek Nederland uiteindelijk toch het beste land in de wereld is om in te wonen. Dit is een bekend mechanisme dat ook al in eerder onderzoek is blootgelegd (en wat zich ook in andere kleine Europese landen voordoet). Maar in vergelijking met een aantal jaren geleden heeft deze stoplap echter flink aan kracht ingeboet. Een positieve boodschap over Nederland, en zoals we hieronder nog zullen zien over Europa, is niettemin een belangrijk onderdeel van een succesvolle strategie om weer contact te krijgen met burgers.

BREDE STEUN VOOR DE EU, MAAR: HET GAAT TE SNEL EN HET FUNCTIONEERT NIET GOED

Brede steun voor de EU, maar de EU functioneert niet goed en de veranderingen gaan te snel. Zoals in de analyses onmiddellijk na 1 juni al duidelijk werd staat het Nederlandse lidmaatschap van de Europese Unie niet ter discussie. De overgrote meerderheid van de deelnemers, inclusief de tegenstemmers, vindt het een goede zaak dat Nederland lid is van de Europese Unie. Dat ligt echter anders voor het tempo waarin de veranderingen zich voltrekken: zowel de tegenstemmers als de doorsnee burgers vinden dat het tempo van de veranderingen te hoog ligt, terwijl de voorstemmers het tempo nog net kunnen bijbenen. Een tweede dimensie heeft betrekking op het vertrouwen in het functioneren van de EU: de tegenstemmers hebben weinig vertrouwen, terwijl de doorsnee burgers en de voorstemmers wel zeggen vertrouwen te hebben in het functioneren van de Unie. Dit laatste vertrouwen kent echter weinig emotionele diepgang. Deze patronen beperken zich niet tot Rotterdam, maar doen zich op vrijwel identieke wijze voor in Zwolle.

Weerstand niet alleen tegen de Europese grondwet, maar ook tegen de uitbreiding, de euro en Turkije. Enigszins toevallig vormt het stemgedrag van alle deelnemers gezamenlijk een bijna perfecte afspiegeling van het stemgedrag van de voltallige bevolking. In deze voltallige groep van 72 deelnemers zou een denkbeeldig referendum over de uitbreiding, de euro en de toelating van Turkije evenmin op een meerderheid hebben kunnen rekenen. Van al deze onderwerpen is de weerstand tegen de grondwet het grootst, maar de ervaring in referendumcampagnes leert dat aan het eind van de campagne het percentage feitelijke tegenstemmers altijd aanzienlijk groter is dan aan het begin van een campagne. Zo bezien is de weerstand tegen de uitbreiding, de euro en Turkije juist *groter* dan het verzet tegen de grondwet. Daarbinnen valt vooral het grote verzet tegen de uitbreiding op, groter zelfs dan de weerzin tegen de euro. De groeps gesprekken maken duidelijk dat dit niet los kan worden gezien van de angst voor goedkope arbeid uit Polen.

	Voor	Tegen
Het referendum over de Europese Grondwet	36%	64%
De uitbreiding van de Europese Unie met Polen, Tsjechië, Hongarije, Slowakije, Slovenië, Estland, Letland, Litouwen, Malta en Cyprus	38%	62%
De invoering van de euro	46%	54%
Toelatingsgesprekken met Turkije	46%	54%

Gebruikte vraagformuleringen: 'Op 1 juni vond het referendum plaats over de Europese grondwet. Heeft u wel of niet gestemd op 1 juni? [INDIEN GESTEMD] Heeft u voor of tegen gestemd?' en 'Geef hieronder aan hoe u zou hebben gestemd als u zich in een referendum had mogen uitspreken over ...'

Behoeft aan grip. De belangrijkste klacht over Europa is dat je er geen 'grip' op hebt. Mensen zijn – niet in de laatste plaats door de enerverende referendumcampagne – zeer doordrongen geraakt van het feit dat een groot deel van hun dagelijks leven in Brussel wordt bepaald. Maar de informatievoorziening over de besluitvorming in Brussel heeft hier geen gelijke tred mee kunnen houden. Het is op dit specifieke punt dat men vindt dat het functioneren van de Unie fors te wensen overlaat. Het gaat hier vooral om een psychologische behoefte; men kent zichzelf goed genoeg om te weten dat men niet elk artikel over de Brusselse besluitvorming van A tot Z zal spellen. Maar dat geldt evenzeer voor de Haagse besluitvorming en daar bestaat wèl een goed gevoel over de informatievoorziening. Dat blijkt onder meer uit de volgende gedachtwisseling tussen de Zwolse voorstellers:

- 'Ik heb er geen grip op. [HOE KOMT DAT?] Er is te weinig duidelijkheid, het is een ver van mijn bed show.' (Groep VII, Voorstellers Zwolle)
- 'Ik denk niet dat dat ooit anders geweest is.' (Groep VII, Voorstellers Zwolle)
- 'Dat ben ik met je eens, ik heb ook geen grip op de Nederlandse politiek, maar hier kan ik het nog wel volgen.' (Groep VII, Voorstellers Zwolle)

Bij afwezigheid van een overzicht worden de deelnemers keer op keer verrast door nieuwe projecten uit Brussel. In hun perceptie worden deze je 'door de strot geduwd' en 'gaat het allemaal te snel'.

Weerzin tegen Europa wordt door verschillende factoren aangedreven. De negatieve gevoelens ten aanzien van de Europese Unie zijn een resultante van verschillende onderliggende houdingen. Veel van deze drijvende krachten zijn de afgelopen jaren al in eerder onderzoek blootgelegd (zie onder andere het overdrachtsmemo 2002-2003 voor de staatssecretaris van Europese Zaken). We hebben daarom te maken met een ernstige vorm van achterstallig onderhoud in termen van het bouwen van steun voor de Europese samenwerking:

- ♦ **Verlies van identiteit.** De angst dat Nederland niet langer Nederland zal zijn is een *golden oldie* bij de houdingen ten aanzien van de Europese eenwording. Opvallend is echter dat deze zorg onverminderd groot blijft. Men vreest eenwording in de vorm van 'afvlakking' en het opgeven van de eigen identiteit. Inmiddels lijkt het er bijna op alsof Nederland door vijandige legers bezet wordt gehouden:
 - 'Het land wordt overgenomen, wij worden straks de provincie Nederland, van Europa.' (Groep VIII, Tegenstellers Zwolle)
 - 'Nederland wordt ondergesneeuwd.' (Groep III, Tegenstellers Rotterdam)
 - 'Ik vind het zonde dat ze de Benelux hebben afgestaan, dat was een goede combinatie.' (Groep I, Tegenstellers Rotterdam)
 - 'Nederland zijn we al niet meer, we voelen ons wel Nederlander.' (Groep III, Tegenstellers Rotterdam)
 - 'Verlies van identiteit, te veel regels, dat gevoel van 'we willen zelf ook nog iets kunnen regelen.' (Groep V, Tegenstellers Zwolle)
 - 'Ik ben eigenlijk voor de grondwet, zo kunnen de landen samenwerken, want nu heb je conflicten, daar is de grondwet voor. Alleen Nederland is zo dom om haar eigen identiteit te verliezen en er slechter van te worden.' (Groep I, Tegenstellers Rotterdam)

- ◆ **Weglekkende macht, afstand.** Nauw verbonden aan het gevoel van een verlies aan identiteit is de notie dat Nederland steeds minder te vertellen heeft in de Europese Unie:
 - 'Dat het nog verder van je af gaat beslissen. Dat je een heel klein landje wordt in een grote meute dat niks te vertellen heeft. De grotere landen Frankrijk en Duitsland beslissen dan gewoon.' (Groep I, Tegenstemmers Rotterdam)

- ◆ **De gedachte dat Europese samenwerking een 'fixed sum' is.** De meeste deelnemers gaan er impliciet vanuit dat waar het ene land baat heeft van Europese samenwerking, dat noodgedwongen inhoudt dat een of meer andere landen moeten inleveren. De notie dat alle lidstaten tegelijkertijd baat kunnen hebben bij samenwerking is slecht ontwikkeld. Dit gevoel van 'inleveren' wordt versterkt door de toetreding van landen als Bulgarije en Roemenië. Het gevoel van de 'fixed sum' lijkt sterker aanwezig dan ooit:
 - 'Ik denk dat Nederland het een stuk beter doet dan de rest.' (Groep I, Tegenstemmers Rotterdam)
 - 'Het klopt niet helemaal, want Nederland betaalt de hoogste subsidies. En Bulgarije krijgt sloten met geld.' (Groep II, Voorstemmers Rotterdam)
 - 'Landen als Polen die dichterbij de beschaving liggen, daar wordt men rijker, terwijl het in Nederland naar beneden gaat. De bedrijven gaan ook weg. Het zijn communicerende vaten.' (Groep VII, Voorstemmers Zwolle)
 - 'Als je naar het grote geheel kijkt, één Europa, als je naar alle landen kijkt, het niveau moet gelijk getrokken. Dat kan niet van arm naar rijk, dus moet het van rijk naar arm. Dat is het knelpunt. Dan moeten wij bijspringen, dat begrijp ik ook wel. Maar het moet geleidelijk.' (Groep IV, Doorsnee burgers Rotterdam)
 - 'Waarom moet Europa altijd ten koste gaan van degenen die het hebben gestart? Wij hebben het in twee generaties opgebouwd en dan komen er landen bij die het in een paar jaar moeten. Die profiteren van ons. Terwijl wij naar beneden gaan. Je krijgt er steeds meer armoedzaaiers bij.' (Groep I, Tegenstemmers Rotterdam)
 - 'We hebben de grootste haven, de meeste bloemen, dat wordt je allemaal afgepakt.' (Groep VII, Voorstemmers Zwolle)

- ◆ **Onvoldoende herkenning van toegevoegde waarde van Europese samenwerking.** De meeste berichten over Europa zijn negatief. Door deze 'demonisering' van Europa beschikken de deelnemers nauwelijks over positieve verhalen over hoe Europa kan bijdragen aan een beter leven. Zoals hieronder nog zal blijken is die behoefte er echter wel degelijk en staan mensen er ook open voor.

- ◆ **Eerst het Europese huis op orde brengen.** Verschillende deelnemers hebben het gevoel dat het een chaos is in Europa en dat de uitbreiding te vroeg is gekomen. Eerst moet het eigen huis op orde worden gebracht:
 - 'Het is wijs om eerst een organisatie op orde te brengen voor je gaat uitbreiden. Bijvoorbeeld maar één vergaderplaats en dat de huidige leden voor de uitbreiding meer op een lijn zitten. Nu ruziën ze elkaar de tent uit. De europarlementariërs die sjoemelen, zelfs daar kunnen ze het niet eens over worden.' (Groep I, Tegenstemmers Rotterdam)

- ◆ **Te hoge financiële bijdrage van Nederland.** Mede onder invloed van de gebeurtenissen na het referendum vinden veel mensen dat Nederland te veel betaalt voor het lidmaatschap van de Europese Unie. De frustratie zit hem hier overigens minder op de absolute omvang van de Nederlandse contributie en veel meer op de koehandel die er in Brussel plaatsvindt om de hoogte van de contributies vast te stellen. Veel deelnemers verbazen zich er over dat het niet mogelijk is gebleken om hier een simpele formule voor te vinden, waardoor alle lidstaten gelijk behandeld kunnen worden.
 - 'We horen al jaren dat Nederland de grootste nettobetaler is, maar nooit waarom. Elke twee weken moeten ze verhuizen, al jarenlang, dat kost miljoenen. Dat slaat helemaal nergens op.' (Groep III, Tegenstemmers Rotterdam)
 - 'Ik wil graag weten waarom wij een nettobetaler zijn.' (Groep III, Tegenstemmers Rotterdam)
 - 'Nederland brengt het meeste in, in dat potje, maar Engeland, Frankrijk en Duitsland hebben het voor het zeggen.' (Groep IV, Doorsnee burgers Rotterdam)

- ◆ **Nederland als braafste jongetje van de klas.** Veel deelnemers vinden Nederland te soft, te naïef, een land dat door haar pro-Europahouding veel te makkelijk over zich heen laat lopen:
 - ‘Nederland wil altijd maar weer het braafste jongetje van de klas zijn.’ (Groep V, Tegenstemmers Zwolle)
 - ‘We moeten harder zijn, we zijn veel te soft geweest.’ (Groep VI, Doorsnee burgers Zwolle)
 - ‘Kan Balkenende niet gewoon zeggen: Nederland wil dus niet. Waarom toch altijd weer proberen om toch bij het groepje te horen?’ (Groep V, Tegenstemmers Zwolle)

- ◆ **Aanzwellend gevoel: Europa als project van grote bedrijven.** Dit gevoel is vooralsnog niet heel sterk, maar de deelnemers tonen zich wel ontvankelijk voor dit geluid. De kans dat dit sentiment aanzwelt, heeft alles te maken met de grote zorgen over de bestaanszekerheid en het weglekken van banen:
 - ‘De multinationals varen er wel bij, maar de gewone man komt er bekaaid vanaf.’ (Groep II, Voorstemmers Rotterdam)
 - ‘Als je ziet wat er in het bedrijfsleven gebeurt. [Boos]. Een bedrijf verdient kapitalen maar dat is niet genoeg. Er moeten 2000 man uit.’ (Groep I, Tegenstemmers Rotterdam)
 - ‘Het wordt te groot denk ik. Het is wel leuk al die andere landen. De vrachtwagenchauffeurs die alle internationale transporten verzorgen. In Nederland moet je bang zijn voor je baan, want die Poolse chauffeur doet het voor 35 euro per dag. Nederlandse bedrijven zetten nu vestigingen op in Polen, op die manier gaat het dan, en zo is het klaar. Hier moet je alle diploma’s hebben, ook voor gevaarlijke stoffen. En daar kan iedereen zo maar gaan rijden.’ (Groep I, Tegenstemmers Rotterdam)

WERKGELEGENHEID VERDWIJNT NAAR POLEN, INDIA EN CHINA

Men ziet met eigen ogen de bedrijven en de werkgelegenheid vertrekken naar Polen, India en China. De meeste deelnemers denken bij het weglekken van banen als eerste aan Polen. Pas daarna denkt men aan India en China. Men ziet de logica van het geheel – een enkeling geeft toe zelf ook wel eens een Poolse schilder te hebben ingehuurd om een plafonnetje te laten witten – en begrijpt dat bedrijven hun arbeidskrachten voor minder geld in wens te huren:

- ‘Die bedrijven gaan daar toch opstarten, want daar is alles veel goedkoper.’ (Groep VII, Voorstemmers Zwolle)
- ‘Chauffeurs Polen die voor 50 euro rijden. Nu is Polen aan de beurt en straks de landen die van Rusland zijn afgescheiden.’ (Groep VII, Voorstemmers Zwolle)

Een doorn in het oog bij dit alles is dat bedrijven die elders aan de slag gaan financiële ondersteuning van de overheid zouden ontvangen:

- ‘Ze doen het voor hun eigen gewin en dan ook nog geld meegeven!’ (Groep VIII, Tegenstemmers Zwolle)
- ‘Er gaan heel veel bedrijven. Er wordt door de regering zelfs subsidie (geproest) gegeven om daar te beginnen.’ (Groep VIII, Tegenstemmers Zwolle)
- ‘We hadden net het voorbeeld van de Poolse chauffeurs. Het zijn wel de Nederlandse bedrijven die daar zitten. Het wordt wel gestimuleerd door de Nederlandse regering. Het lijkt wel alsof ze met voorbedachten rade bezig zijn, dat ze Nederland aan het leeg trekken zijn.’ (Groep I, Tegenstemmers Rotterdam)

India zorgt voor gevoel van urgentie rond Europese samenwerking. Door de groepen heen neemt de emotie toe naarmate er langer over het weglekken van banen wordt doorgepraat. Het zijn in eerste instantie vooral mannen die het woord voeren. Sommige deelnemers realiseren zich pas tijdens het gesprek welke krachten er op hen inwerken. Dat neemt nog grotere vormen aan als het over India gaat. Immers, daar gaan de goedbetaalde banen naar toe en ‘die krijg je nooit meer terug’. Plotseling doet zich ook een kentering voor in de wijze waarop over de Europese Unie wordt gepraat:

- ‘We hebben elkaar nodig in Europa.’ (Groep VIII, Tegenstemmers Zwolle)

Geen verzet tegen weglekken van banen; wel behoefte aan actie. Mede doordat de deelnemers zich vrij makkelijk kunnen verplaatsen in de logica van bedrijven verzet men zich niet tegen het weglekken van banen naar het buitenland. Het is een 'fact of life' en je moet realistisch zijn:

- 'Die ontwikkeling hou je niet tegen.' (*Groep VI, Doorsnee burgers Zwolle*)
- 'Dat stukje werkgelegenheid komt daar te liggen. Dat hou je toch niet tegen. Je moet realistisch zijn. Als de textiel hier weggaat, dat is al jaren aan de gang, dan moet je veranderen. Dat betekent niet dat de zaak hier stil ligt.' (*Groep VIII, Tegenstemmers Zwolle*)

Het verzet is beperkt. Daartegenover staat dat mensen nadrukkelijk openstaan voor een positief, toekomstgericht verhaal over hoe Nederland, geholpen door een goede samenwerking met andere Europese landen, aan deze uitdagingen met succes het hoofd kan bieden.

DUIDING ACHTERAF: HET REFERENDUM WAS EEN WRAAKEXERCITIE

Gevoelens van triomf. Mensen winden er geen doekjes om bij de vraag om in één woord aan te geven wat hun gevoel was toen op de avond van 1 juni duidelijk werd dat Nederland tegen de grondwet had gestemd. Zowel tegenstemmers als voorstemmers beschrijven gevoelens van opluchting en triomf. Den Haag heeft eindelijk een forse tik op de vingers gekregen:

- 'Yes!' (*Groep VII, Voorstemmers Zwolle*)
- 'Euforie, geweldig! Ik heb een fles wijn opengerukt. Het is deels rancune. We hebben in Nederland politici rondlopen die niet weten waar het over gaat.' (*Groep V, Tegenstemmers Zwolle*)
- 'Ik was voor, maar diep in mijn hart was ik blij dat ze in Den Haag een flinke tik hebben gekregen. Ze doen daar maar, dat gevoel had ik.' (*Groep VII, Voorstemmers Zwolle*)

Duiding van de referendumuitslag achteraf: wraak. Mensen praten honderduit over de betekenis van het referendum van 1 juni. Het gevoel van 'wraak' en een 'afrekening' met een gesloten politieke kaste overheersen. De euro speelt in dit alles een belangrijke 'ondersteunende' rol:

- 'Mensen hebben wraak genomen – jullie hebben ons die euro door de neus geboord en nu kunnen we eindelijk wat zeggen. Jullie hebben ons zo in de maling genomen met de euro, een hoop mensen hadden daarom bij de grondwet het gevoel van 'we doen er niet aan mee'. Als wij ja zeggen gaan we verder achteruit.' (*Groep II, Voorstemmers Rotterdam*)
- 'Het was in zekere zin een afrekening. Dingen zijn gewoon duurder worden en mensen rekenen nog steeds terug. Mensen zijn nog steeds ontevreden. De wachtlijsten en het onderwijs: het gaat niet goed.' (*Groep I, Tegenstemmers Rotterdam*)

Dit was een veldslag tegen de gesloten elite – Europa was slechts het (belangrijke) decor. Het referendum van 1 juni handelde formeel over de Europese grondwet. Maar de felheid en rijkheid van de groepsdiscussies maakt duidelijk dat het over veel meer ging dan alleen Europa. Dankzij het referendum is een beerput opengetrokken. Het is niet moeilijk om hier vele pagina's te vullen met citaten die dit verder illustreren. Omwille van de ruimte volstaan we met een korte bloemlezing die niets aan duidelijkheid te wensen overlaat:

- 'Het wantrouwen heeft niks te maken met de Europese politiek. Wat ik veel vervelender vind is dat de ziektekosten omhoog gaan.' (*Groep III, Tegenstemmers Rotterdam*)
- 'Dit was gewoon het druppeltje.' (*Groep III, Tegenstemmers Rotterdam*)
- 'Na de euro hebben we geen zin in nog een tik.' (*Groep VII, Voorstemmers Zwolle*)
- 'De politici hebben de fout gemaakt om niet van het begin af aan de burgers erbij te betrekken.' (*Groep V, Tegenstemmers Zwolle*)
- 'De totale voorlichting is verkeerd geweest. Ik heb het idee gekregen – ik mag het rustig zeggen – dat het me door de strot is geduwd. De invoering van de euro, ik denk dat dat de grootste fout is geweest. Er is ons heel veel beloofd en je hebt niks gemerkt in je portemonnee. Ja, je gaat even afstraffen.' (*Groep I, Tegenstemmers Rotterdam*)
- 'Wij hebben een iglo met stamhoofden en die zijn niet goed snik. Die spreken een onbegrijpelijke taal. Dit [de grondwet, AS] hebben ze vergeten aan hun kinderen uit te leggen. En die hebben gezegd wij gaan niet mee, wij weten niet waar je naar toe gaat.' (*Groep VIII, Tegenstemmers Zwolle*)
- 'De politiek is achtergebleven. Die denken voor ons, handelen voor ons, en worden nu geconfronteerd met het feit dat we zelf kunnen nadenken. Mensen hebben de euro en ze hebben gezegd je gaat niet

- achteruit. Maar je ging wel achteruit. We zijn toch niet onnozel! Je kunt toch zien wat je binnenkrijgt en wat je uitgeeft?' (Groep VIII, Tegenstemmers Zwolle)
- 'Ik vind het meer een teken geven tegen de regering van jongens, we zijn het beu. We zijn het vertrouwen kwijt in jullie. Iedereen doet maar wat. De politieke partijen in het algemeen. Ik kan het niet meer volgen hoor.' (Groep IV, Doorsnee burgers Rotterdam)
 - 'Ik vertrouw ze niet. Brussel, die politici. Je hoort verhalen dat ze binnenkomen, tekenen en weer weg.' (Groep III, Tegenstemmers Rotterdam)
 - 'Ik vind het ontzettend arrogant. Ineens kwam daar die grote klap, en toen zeiden ze: 'de bevolking heeft het niet begrepen'. De arrogantie, ik ben toch niet debiel! Dat stuitte me zo tegen de borst. We worden niet serieus genomen daarmee. [NU WEL?] Nee, nog steeds niet.' (Groep IV, Doorsnee burgers Rotterdam)
 - 'Als ik mag terugrijpen op het foldertje dat ik heb weggegooid vlak voor het referendum. De eenvoudige folder: er verandert eigenlijk helemaal niets. God, wat heb ik toen gelachen!' (Groep V, Tegenstemmers Zwolle)
 - 'We kregen alleen maar eenzijdige informatie. Het leek dat we helemaal overgehaald moesten worden om het te willen. Ik heb nauwelijks de keerzijde gehoord. Typisch politiek gewoon.' (Groep VI, Doorsnee burgers Zwolle)
 - 'Dit was een statement van de bevolking. Hier gaan we echt niet verder mee. Luister maar eens een keer!' (Groep V, Tegenstemmers Zwolle)
 - 'Dan stem je tegen en dan ben je volgens die Van Aartsen een sukkel (boos). Jij bent maar een burger dus ben je maar een sukkel.' (Groep III, Tegenstemmers Rotterdam)

Tegengeluid: internationale context. De weinige deelnemers die een tegengeluid laten horen bedienen zich zonder uitzondering van een internationale context:

- 'Ik zou liever ja gestemd hebben. Gewoon, omdat de wereld in machtsblokken verdeeld is en daar moet je wel mee concurreren.' (Groep VII, Voorstemmers Zwolle)
- '[Aanname van de grondwet] ligt toch helemaal in de lijn? En nu wordt het opeens afgestopt. Dat is achterlijk. We hebben nog steeds geen tegenmacht tegen Amerika. En hoe gaan we dan straks om met India?' (Groep II, Voorstemmers Rotterdam)

WEINIG VERTROUWEN DAT POLITIEK ECHT IETS HEEFT GELEERD

Eerste reacties zijn negatief. De overgrote meerderheid van de deelnemers denkt in eerste instantie dat de politiek niets heeft geleerd van de uitslag van 1 juni, want 'ze gaan met dezelfde arrogantie door'. Toch bestaat er een zekere waardering voor het feit dat het kabinet de referendumuitslag heeft overgenomen, maar men blijft zeer op zijn qui vive of het kabinet toch niet op slinkse wijze zal proberen om de grondwet er alsnog doorheen te jassen. Dat laatste is eigenlijk wel de verwachting:

- 'Ik hoop dat ze er van geleerd hebben, maar tot nu toe, het is september, hebben we nog niks gehoord.' (Groep III, Tegenstemmers Rotterdam)
- 'Ze geven aan dat er niet wordt onderhandeld over een nieuwe grondwet, maar ondertussen ...' (Groep V, Tegenstemmers Zwolle)
- 'Maar het speelt toch al heel lang? Dan gaat de stoom van de ketel en komt het weer heel zachtjes ter sprake. Zachtjes, zodat de bevolking geen inbreng kan hebben. Met een ander sausje.' (Groep V, Tegenstemmers Zwolle)
- 'Natuurlijk gaat het door. Er worden wijzigingen aangebracht en dan komt het.' (Groep VI, Doorsnee burgers Zwolle)
- 'Gewoon doordenderen hoor. Je kunt op de rails gaan staan, maar die trein dendert gewoon door hoor.' (Groep VI, Doorsnee burgers Zwolle)

Een enkeling merkt op dat de Nederlandse steun voor het starten van onderhandelingsgesprekken met Turkije minder vanzelfsprekend is geworden en dat dit wellicht iets te maken heeft met de referendumuitslag. Anderen noteren instemmend dat Nederland na het referendum 'toch wel' eisen is gaan stellen richting Brussel.

Tekenend voor het diepe wantrouwen is dat men in de Zwolse focusgroep met voorstemmers spontaan de grafredes begint te schetsen, alsof nu al vast staat dat het referendum niets heeft uitgehaald:

- 'Het zou toch jammer zijn – zo'n referendum heeft eigenlijk niks gedaan.' (Groep VIII, Tegenstemmers Zwolle)

- 'Er is te weinig gebeurd. Het was over en daarna hoorde je er niks meer van. Die politieke leiders van Europa hadden er meer op door kunnen gaan. Wat moeten we nou doen? En dat hadden ze meer openlijk kunnen doen.' (Groep VIII, Tegenstemmers Zwolle)

Vertrouwen terugwinnen heeft een lange weg te gaan. Men ziet op dit moment geen individuele politici die in staat worden geacht om het vertrouwen terug te winnen. Sterker nog, men past op zijn tellen: voor je het weet treedt er een Fortuyn-epigoon naar voren die op gewiekste wijze de stemmen zal proberen weg te kapen. En dat soort doorzichtige trucs, daar trap je als kiezer natuurlijk niet in:

- 'Nadat Fortuyn was vermoord kreeg je allerlei politici die met de ideeën van Fortuyn aankwamen. Maar wij stemden op Fortuyn omdat ie naar ons luisterde.' (Groep III, Tegenstemmers Rotterdam)
- 'Volgens mij zijn ze al bezig, want op tv hoor je dat je met de belastingdienst geld kunt terughalen. Ik zie het als sigaar uit eigen doos. We betalen al 10 jaar en dan krijgen we een klein beetje terug. Dan word je nu gepaaid. Hier heb je een snoepje, daarna weer vier jaar je mond houden.' (Groep IV, Doorsnee burgers Rotterdam)
- 'Van tevoren hebben ze hele mooie verhalen. Zodra ze er zitten is het weg, zo werkt het met macht.' (Groep II, Voorstemmers Rotterdam)
- 'Ik denk dat ze nooit wat leren.' (Groep IV, Doorsnee burgers Rotterdam)

Wees eerlijk en zorg dat mensen zich gekend weten in de besluitvorming. Het terugwinnen van vertrouwen lukt niet meer via slimme bijstellingen van het voorlichtingsbeleid. Wat nodig is, is een nieuwe vorm van leiderschap. Daarbij is het belangrijk om met beide benen op de grond te staan, duidelijk te zijn en de zaken eerlijk voor te stellen. Dat betekent dat ook eventuele negatieve kanten van vraagstukken moeten worden benadrukt. Mensen willen tijdig gekend worden in de besluitvorming:

- 'Wij moeten er ook in gekend worden.' (Groep II, Voorstemmers Rotterdam)
- 'Juieste informatie geven, geen propaganda.' (Groep VI, Doorsnee burgers Zwolle)
- 'Probeer het over drie jaar nog eens met dezelfde vraagstelling en ga in de tussentijd in gewone taal vertellen, geef eerlijk aan hoe je denkt met de negatieve kanten om te gaan.' (Groep I, Tegenstemmers Rotterdam)
- 'Meer begrijpelijke taal, wees eerlijk, dat is het gewoon.' (Groep II, Voorstemmers Rotterdam)
- 'Zeg eerlijk dat de trein doordendert. We kunnen hem niet stop zetten, we moeten door. Als ik tegen mijn dochter zeg: dat gebeurt niet en twee minuten later wel, dan is er geen duidelijkheid.' (Groep VI, Doorsnee burgers Zwolle)

Geen heldere Nederlandse aanspreekpunten in Brussel. Een lastige en niet eenvoudig op te lossen bijkomstigheid is het ontbreken van duidelijke Nederlandse aanspreekpunten in Brussel:

- 'Ik vind Brussel zo onduidelijk, daar zitten ook Nederlandse parlementariërs, maar die zie je ook niet. Misschien zouden we vanuit Brussel meer duidelijkheid kunnen geven. Ik zou willen weten waar ze voor staan. Kennen jullie ze, in Brussel?' (Groep VII, Voorstemmers Zwolle)

Weinig inhoudelijke claims. Mensen stellen opvallend weinig inhoudelijke eisen aan de politiek. Eerlijkheid gaat voor alles. Daarna kan op basis van argumenten bekeken worden of Nederland het Turkse lidmaatschap wel of niet zou moeten steunen. En zo geldt het voor een hele reeks andere belangrijke zaken op de Europese agenda. De inhoudelijke opvattingen van de deelnemers zijn opvallend veranderbaar, maar onder de huidige omstandigheden hebben burgers sterk de neiging om posities in te nemen die precies tegengesteld zijn aan de opvattingen van de door hen verfoeide politici. Dat op zich al is voldoende reden om snel een eind te willen maken aan de vertrouwenscrisis.

Ga naar de mensen toe. Mensen worden positiever bij de gedachte dat politici naar hen toekomen. Zo laten ze zien dat ze daadwerkelijk respect hebben voor burgers:

- 'Je kunt ze naar huis sturen, maar dan krijg je andere mensen die hetzelfde beleid gaan voeren. Ze moeten in gesprek gaan met de burger. Eerdmans gaat op stage. Dat vind ik hartstikke goed. Van tevoren eens informeren in plaats van na afloop. Prima.' (Groep V, Tegenstemmers Zwolle)
- 'Ze moeten de discussie aangaan. Niet alleen met elkaar maar ook met ons en meneertje Jan Modaal.' (Groep I, Tegenstemmers Rotterdam)
- 'De les van het referendum is dat de volksvertegenwoordiging het volk niet vertegenwoordigt. Het feit dat ze heel verbaasd waren over de uitslag betekent dat het volk niet weet wat er leeft. In dat Torentje kijk je naar beneden en weet je niet wat er leeft in Madurodam.' (Groep I, Tegenstemmers Rotterdam)

- 'Het antwoord ligt op straat.' (Groep V, Tegenstemmers Zwolle)
- 'Ze moeten meer de bevolking er bij betrekken. Dus niet in achterkamer en dan zo van jij ben de klos.' (Groep IV, Doorsnee burgers Rotterdam)

Verdere radiostilte is gevaarlijk, want leidt tot indianenverhalen. In verschillende groepsdiscussies wordt de stilte na 1 juni gezien als een welbewuste strategie, met als bedoeling om de grondwet er op een later tijdstip alsnog doorheen te krijgen. Dat blijkt onder andere uit de volgende gedachtewisseling in de Zwolse groep met doorsnee burgers:

- 'Je hoort niet zo veel. Het is stil.' (Groep VI, Doorsnee burgers Zwolle)
- 'Dat is tactiek! Ze houden het zo stil mogelijk.' (Groep VI, Doorsnee burgers Zwolle)
- 'In het bedrijfsleven deden we dat ook zo. Als er veranderingen op til staan, en er zijn protesten, dan zet je het op een zijpoortje en daarna gaat het weer.' (Groep VI, Doorsnee burgers Zwolle)

TROONREDE: NADRUK OP INHOUDELIJKE VRAAGSTUKKEN

Troonrede moet vooral over Nederland gaan. Aan alle focusgroepeelnemers is gevraagd om op te schrijven wat de koningin in de troonrede zou moeten zeggen over hoe we verder moeten gaan met Europa. De meeste van deze antwoorden zijn opvallend positief van toon. Het overgrote deel van de boodschappen gaan over inhoudelijke 'issues', zoals de economie, werk en de zorg. Daarbij wordt vaak ook melding gemaakt van de euro en de uitbreiding. Een goed voorbeeld van dit soort boodschappen is de tekst van de politie-ambtenaar, dezelfde ambtenaar die in het begin van het focusgroepgesprek benadrukte dat 99 van de 100 straatroven in Rotterdam door Marokkanen wordt gepleegd:

- 'Voor Nederland komt de Europese grondwet te snel. Het is belangrijk om politici en burgers tot elkaar te laten komen. Nederland, een klein land, moet zijn eigen identiteit behouden. Ook moet ons land zijn eigen besluiten kunnen blijven nemen. Het kan en mag niet de bedoeling zijn dat politici in Brussel besluiten hierover nemen. Zo wordt Nederland ondergesneeuwd en verliest deze zijn identiteit, ook voor wat betreft de Europese valuta. Nederland moet eerst zelf alles 'op orde' hebben. Het is vooral zaak om de burgers in bijvoorbeeld referenda te betrekken bij belangrijke beslissingen. De afschaffing van de particuliere ziektekostenverzekering moet goed worden bekeken.' (Groep III, Tegenstemmers Rotterdam, schriftelijke opdracht)

Geén institutionele bespiegelingen. Er bestaat weinig behoefte aan 'rondjes Clingendael'. Natuurlijk is het zo dat veel van de zorgen van de deelnemers pas echt geadresseerd kunnen worden door middel van institutionele veranderingen, maar dat is niet het niveau waarop de Nederlandse bevolking zich met Europa wil bezighouden. De enige echte manier om verbinding te krijgen met burgers is door middel van het aanbrengen van een internationale context (concurrentie met Polen, India), de hieruit voortvloeiende noodzaak te schetsen van Europese samenwerking en van daaruit aan te geven hoe Europa van toegevoegde waarde kan zijn voor Nederland. Institutionele bespiegelingen leveren alleen maar ergernis op.

Wel: behoefte aan antwoord op de vraag 'waar gaan we naar toe'? Een 'Europese' vraag die wel beantwoord zou moeten worden is welke kant we precies opgaan met de Europese samenwerking. Daarbij is het overigens beter om te spreken over 'samenwerking' in plaats van 'eenwording', omdat het laatste woord connotaties oproept met afvlakking en het verlies van identiteit. Mensen zijn uitdrukkelijk niet op zoek naar gedetailleerde vergezichten. Het belangrijkste is de geruststelling dat Nederland herkenbaar blijft in het (ver)grote Europa. Trap dus niet in de val van een institutioneel debat.

SCEPSIS OVER BREDE MAATSCHAPPELIJKE DISCUSSIE (BMD): "KOM MAAR NAAR DE CAMPING"

Reactie op Brede Maatschappelijke Discussie in eerste instantie positief, daarna snel negatief. De reacties op het idee van een Brede Maatschappelijke Discussie over hoe nu verder met Europa krijgt in de

meeste focusgroepen in eerste instantie een positief onthaal. Dat is vooral een gevolg van de enorme behoefte om serieus genomen te worden door de politiek. De gedachte dat de politiek naar de mensen toe komt werkt in dat verband positief. Het roept associaties op met positieve ervaringen op lokaal niveau:

- 'Bij ons in Schiedam, daar ben ik heel tevreden over, was een kerk, die zou afgebroken worden, het was een monument dus dat mocht niet. Toen had de politiek gezegd: laten we een plan maken. Iedereen mag dat indienen. Dat werd besproken in de buurtbewonersavond. Dat was prima. Beide plannen zijn doorgegaan, daar was goed over nagedacht. Dat is goed opgelost.' (*Groep II, Voorstemmers Rotterdam*)

Watertandend ziet men voor zich hoe de politici tijdens de BMD door het stof zullen gaan:

- 'Dan moeten ze de gewone burgers in zo'n discussie laten plaatsvinden en heren politici moeten alleen maar luisteren. En notities maken [gelach].' (*Groep III, Tegenstemmers Rotterdam*)
- 'Ze moeten een week lang deze discussies gaan bekijken, verplicht.' (*Groep V, Tegenstemmers Zwolle*)

Maar hoe langer men over de BMD doorpraat, hoe groter de reserves worden:

- ▶ **Verkeerde semantiek.** Bij een 'brede' discussie denkt men aan een ongerichte, allesomvattende discussie, terwijl de behoefte juist is om *gericht* te praten. Dat is ook wat de deelnemers aanspreekt aan de focusgroepdiscussies zelf. Als het op eenzelfde manier zou kunnen, dan willen ze er wel over nadenken – wel met een cadeaubon uiteraard.
 - 'Is deze aanpak er niet een voorbeeld van? We zijn uitgenodigd door jullie, maar we zijn mede gekomen vanwege de cadeaubon. Dat is van tevoren zo bedacht omdat er zonder cadeaubon heel weinig mensen zouden komen.' (*Groep I, Tegenstemmers Rotterdam*)
- ▶ **Angst dat het niks oplevert.** Het overheersende gevoel is dat de BMD niks zal opleveren. De kernenergiediscussie uit het begin van de jaren tachtig geldt daarbij als lichtend voorbeeld. De discussie zal tot concrete resultaten moet leiden. Dat moet van tevoren scherp worden aangegeven, anders heeft het geen zin.
- ▶ **Angst voor eenzijdigheid.** De Rotterdamse deelnemers hebben al ervaring opgedaan met de stadsdebatten aldaar. Die vorm wordt niet erg gewaardeerd omdat deze bijeenkomsten bezocht worden door 'bepaalde mensen' en 'hoge heren':
 - 'Dat wordt bureaucratisch geouwehoer op die manier, daar ben ik bang voor.' (*Groep I, Tegenstemmers Rotterdam*)

Het liefst ziet men een formaat, bijvoorbeeld een Lagerhuisdebat, waarin je zelf ook echt aan het woord komt en waar je voor- en tegenstanders hebt. Want 'vaak oordeel je over iets en denk je 'tuurlijk, zo kun je er ook naar kijken'. Dialoog en meningsvorming zullen derhalve centraal moeten staan. Maar het is de vraag of de BMD daar nu wel zo'n geschikt middel voor is.

- ▶ **Angst dat het te ingewikkeld wordt.** Veel deelnemers verwachten moeilijk taalgebruik waar ze geen touw meer aan vast kunnen knopen. Dat is op zich al een reden om weg te blijven.
- ▶ **Onduidelijkheid over logistiek.** Men heeft moeite om zich een voorstelling te maken bij de BMD. Hoe meer mensen nadenken over de vorm waarin zo'n discussie gegoten zou moeten worden, hoe meer ze terecht komen bij het standaardinstrumentarium van de politiek (representatieve peilingen, werkbezoeken, etc.).
- ▶ **En dat terwijl de discussie allang wordt gevoerd!** De discussie is elke dag bezig, alleen weten de politici dat weer eens niet. Het gevoel is dat de overheid niet weet dat het maatschappelijke gesprek al lang en breed gevoerd wordt. In plaats van daar naar te luisteren vindt de politiek weer een nieuw en

ongetwijfeld kostbaar vehikel uit, wat vervolgens weer illustreert dat ze niet weten wat er leeft onder de bevolking:

- 'Die discussie is elke dag bezig, alleen horen ze het niet. Ze zitten in een grote glazen kooi.' (Groep V, *Tegenstemmers Zwolle*)
- '[Na hoongelach:] Die discussie voeren wij elke dag bij de bushalte.' (Groep VII, *Voorstemmers Zwolle*)
- 'Kom maar naar de camping. Daar hoor je ze discussiëren.' (Groep V, *Tegenstemmers Zwolle*)
- 'Als ze goed geluisterd hebben weten ze wat wij gezegd hebben.' (Groep III, *Tegenstemmers Rotterdam*)

► **Muur van wantrouwen.** Het besef dat de discussie allang al gaande is, brengt onmiddellijk het wantrouwen in de politiek terug. Zo bekeken is de BMD natuurlijk een listig opzetje om de grondwet er alsnog doorheen te kunnen krijgen:

- 'Als ze met hun handen in het haar zitten zeggen ze dat.' (Groep II, *Voorstemmers Rotterdam*)
- 'Je moet goed rekenen dat ze op een moment toch niet gewoon ja stemmen. Daar ben ik bang voor. Bouwvergunningen doen ze ook net voor de zomervakantie zodat mensen niet meer kunnen protesteren.' (Groep I, *Tegenstemmers Rotterdam*)
- 'Eerst zeggen ze: één land kan niet dwars liggen en nu zeggen ze: het zijn er maar twee. Dan voel ik me zoóóóó genaaid.' (Groep I, *Tegenstemmers Rotterdam*)
- 'Van tevoren duidelijkheid geven: wat je wilt bereiken en wat je er van plan bent mee te gaan doen. Ze luisteren wel, maar dat is zogenaamd.' (Groep I, *Tegenstemmers Rotterdam*)
- 'Ik denk dat al vaker dit soort vragen zijn gesteld. Dan kwam er een hoogleraar en kon je mee babbelen. Met een gespreksleider die zegt: nu moet ik ingrijpen, anders wordt het te link [gelach].' (Groep V, *Tegenstemmers Zwolle*)

Discussie over Brede Maatschappelijke Discussie leidt niet tot een levendige inhoudelijke discussie.

Veelzeggend is dat de discussie over de BMD in geen enkele groep aanleiding gaf tot een levendige inhoudelijke discussie. Later gebeurde dat overigens wel, nadat een aantal specifieke inhoudelijke onderwerpen werd aangereikt.

Hoofdprioriteit: verbeter de communicatie met en door Nederlanders over Europa. Geconfronteerd met een vijftal vooraf geformuleerde doelstellingen voor de BMD reageren de deelnemers het meest positief op 'Hoe kan de communicatie met en door Nederlanders over Europa worden verbeterd?'. Bijna de helft van de deelnemers vindt dit de belangrijkste vraag voor de BMD. Het interactieve element ('met en door Nederlanders') spreekt hier zeer tot de verbeelding. Daarnaast leidt men uit deze doelstelling af dat de BMD vooral zal gaan over *Nederland* en minder over Europa. Dat verklaart tevens de grote steun voor een tweede doelstelling, het nader bepalen van *de Nederlandse inzet* ten aanzien van vraagstukken die op Europees niveau spelen. Dit alles bevestigt nog eens dat Nederlandse burgers de politiek weer terugwillen, d.w.z. politiek in de goede betekenis van het woord, waarbij het gaat om debat, argumenten en het maken van inhoudelijke afwegingen.

	Gemiddelde score
Hoe kan de communicatie met en door Nederlanders over Europa verder worden verbeterd?	3.53
Wat moet daarbij de Nederlandse inzet zijn?	3.42
Met welke terreinen moet de EU zich wel/niet bezighouden?	3.20
Hoe moet de toekomstige Europese samenwerking er uit zien?	3.17
Hoe moet de Europese Unie zich verder ontwikkelen?	3.06

Vraagtekst: 'Hieronder staan de belangrijkste vragen vermeld die in de Brede Maatschappelijke Discussie aan de orde zullen komen. Wilt u aangeven hoe belangrijk u elk van deze vragen vindt?'. Antwoorden zijn gemiddelde scores over alle 72 deelnemers, gebaseerd op de volgende coderingen: 4 = 'Zeer belangrijk'; 3 = 'Belangrijk'; 2 = 'Niet zo belangrijk' en 1 = 'Helemaal niet belangrijk'.

Minder aansprekend: discussie over Europa. Hoewel niet onbelangrijk, genieten vragen over Europa als zodanig (onder andere: 'Hoe moet de Europese Unie zich verder ontwikkelen?') minder prioriteit. De deelnemers zeggen het niet met zo veel woorden, maar zij zijn bang om in een abstract institutioneel debat verzeild te raken, gespeend van inhoudelijke issues.

GROTE INHOUDELIJKE INTERESSE IN EUROPESE AGENDA

Europese agenda is niet langer volledig onbekend. Daar waar men in het verleden met de beste wil van de wereld niet in staat was om ook maar één onderwerp bij name te noemen waarover in Brussel gesproken wordt, noemt men thans in verschillende groepen spontaan 'Turkije', de grondwet en het stabiliteitspact. Zelfs de Poolse loodgieter komt bij tijd en wijle om de hoek kijken. Inhoudelijk is het nog altijd dun, maar de verwijzingen zijn zeer veel rijker dan de dorre aarde van nog maar enkele jaren geleden.

'Managerialism' voorbij. De tijd van Europa als handig facilitair bedrijf is voorbij. Dodehoekspegels en de zwemwaterrichtlijn, het zijn allemaal belangrijke zaken en het is goed dat het wordt geregeld, maar het is klein bier vergeleken met de echt grote vraagstukken die mensen op dit moment bezig houden. En voor die grote vraagstukken geldt dat ze een inherent politiek karakter dragen: het gaat hier om belangrijke afwegingen die moeten worden gemaakt – afwegingen die in het volle aanschijn van de natie moeten worden gemaakt en niet in achterkamertjes.

	Gemiddelde Score
Verminderen van de Nederlandse financiële bijdrage aan de EU	4.00
Alsnog aanvaard krijgen van de Europese grondwet	3.99
Het Europese lidmaatschap van Turkije	3.89
De dienstenrichtlijn (deze schrijft de regels voor waaronder Europese bedrijven hun diensten in andere EU-landen aan kunnen bieden; vaak wordt in dit verband verwezen naar de Poolse loodgieter")	3.87
De Lissabonstrategie (deze is er op gericht om de Europese economie meer concurrerend te maken met de VS en opkomende landen als China en India).	3.86
De arbeidstijdenrichtlijn (deze stelt onder andere een maximum aan het aantal uren dat werknemers per week mogen werken)	3.75
Versoepelen van de regels van het stabiliteitspact (dit zijn de begrotingsregels die ten grondslag liggen aan de euro)	3.72
De vorming van een gezamenlijke Europese defensiemacht	3.66
Het Europese lidmaatschap van Kroatië	3.49
Uitbreiding van de Eurozone met Slovenië en Polen (d.w.z. invoering van de euro in deze landen)	3.38
Verplicht stellen van de dodehoekspegel in de hele EU	3.13
De zwemwaterrichtlijn (dit is Europese regelgeving ten behoeve van een goede kwaliteit van het zwemwater).	2.33

Vraagtekst: 'Hieronder staan enkele onderwerpen waarover op dit moment veel wordt gesproken in Brussel. Wilt u voor elk hiervan aangeven of u daar heel veel meer, meer, een beetje meer, niet veel meer of helemaal niet veel meer van af wilt weten?' Antwoorden zijn gemiddelde scores over alle 72 deelnemers, gebaseerd op de volgende coderingen: 5 = 'Heel veel meer', 4 = 'Meer', 3 = 'Een beetje meer', 2 = 'Niet veel meer' en 1 = 'Helemaal niet veel meer'. NB: Item over Nederlandse financiële bijdrage aan de EU is alleen in laatste drie focusgroepen gesteld (N=25).

Brede verzameling inhoudelijke prioriteiten. De deelnemers laten er geen misverstand over bestaan: zij willen meer weten over een hele reeks van onderwerpen die op dit moment op de Europese agenda staan. Opvallend daarbij is hoezeer mensen benadrukken dat het er om gaat om zaken 'zorgvuldig te overwegen'. Aan kop gaat het verminderen van de Nederlandse contributie en het alsnog aanvaard krijgen van de Europese grondwet (dit verhaal is dus nog niet af), op de voet gevolgd door Turkije en ogenschijnlijk technische zaken als de Lissabonstrategie en de arbeidstijdenrichtlijn. De sterke response op deze laatste twee issues is opvallend omdat deze normaal gesproken nauwelijks resoneren. De belangrijkste reden waarom mensen hier nu wel op beginnen te reageren is doordat elk van beide items van een korte inhoudelijke uitleg is voorzien (met een expliciete verwijzing naar de Poolse loodgieter en India) en doordat mensen zich steeds meer bewust beginnen te worden van de grote invloed van deze projecten op hun bestaanszekerheid en dagelijks leven.

Tot slot is het vermeldenswaard dat de verschillende focusgroepen verschillende prioriteiten kennen. Zo stond in Rotterdam de eerste groep tegenstemmers in vuur en vlam over Turkije (gemiddelde score 4.56) terwijl de groep tegenstemmers uit de Maasstad het meeste wilde weten over het stabiliteitspact (gemiddelde score 4.30). Dit alles onderstreept nog eens dat er een brede reeks van 'Europese' onderwerpen is waar burgers meer van willen afweten.

EEN VOORTRAZENDE BLINDE TREIN

Mensen herkennen de metafoor van een voortrazende blinde trein. In de Zwolse focusgroepen is gekeken in hoeverre mensen het beeld herkennen van Europa als een blinde trein die alsmaar voortraast. Deze metafoor wordt onmiddellijk opgepikt. De meest deelnemers vinden hem 'mooi' en vinden het een adequate beschrijving van de huidige Europese Unie, hoewel de doorsnee burgers en de voorstemmers het af en toe wat zwaar vinden aangezet. De treinmetafoor leidt tot levendige bespiegelingen: het aantal wagons wordt zo langzamerhand wel erg groot, hopelijk zit Nederland dicht vooraan bij de locomotief, de trein kan niet terug en stilzetten is evenmin een optie.

De huidige Europese Unie is een blinde trein die alsmaar voortraast. De trein is nog niet zo lang geleden 'uitgebreid' met een tiental nieuwe wagons. Het is niet bekend of er nog nieuwe wagons worden aangekoppeld en zo ja, hoeveel dat er zullen zijn. De Nederlandse passagiers vragen zich af wat dat zal betekenen voor de stabiliteit van de trein als geheel. Aan boord bestaat grote verwarring: men kent de precieze route niet – er komen rare stations voorbij – noch weet men iets van de eindbestemming. Wat extra irritatie oproept is dat sommige passagiers voor dezelfde reis een veel duurder kaartje hebben moeten betalen dan andere. Zoals zo vaak in het leven zijn het de botte passagiers met een grote mond die er het beste vanaf kwamen.

Er loopt een conducteur door de trein. Zo nu en dan laat hij de passagiers een glimp opvangen van een nieuw spoorboekje met nieuwe huisregels en treinprijzen. Het blijkt te gaan om een onleesbaar en onbegrijpelijk 'telefoonboek' van bepalingen en protocollen, vaag en multi-interpretabel, iets wat bij de passagiers vooral wrevel en wantrouwen opwekt.

In de trein doen de wildste geruchten de ronde. Het verhaal gaat dat de passagiers de trein nooit meer zullen kunnen verlaten. Het is de vraag of men zijn eigen huis ooit terug zal zien. Ongerustheid en paniek grijpen om zich heen. Ten einde raad besluiten de Franse en Nederlandse passagiers aan de noodrem te trekken. Het is tijd voor een pauze. Het is tijd zich te bezinnen op de snelheid, richting en lengte van de trein. Is de reis nog geestverrijkend en verantwoord of begint het een riskante zaak te worden?

Noot. Alleen voorgelegd in focusgroepen V tot en met VIII. Tekst ontleend aan: René Cuperus, 'Nieuwe Eurosceptis in Oud Europa – Observaties vanuit een blinde trein', *Socialisme en Democratie*, p29-35, 2005, nummer 6.

Behoeft aan een positieve reis Leider. Uiteindelijk realiseren de deelnemers zich dat ze een reis Leider missen. Men denkt dat de conducteur en de machinist best weten waar ze heen willen maar dat ze niet weten hoe ze het aan de passagiers moeten vertellen. Dat wordt verergerd doordat de trein vertraging oploopt en men net als bij de oude NS de onhebbelijke gewoonte blijkt te hebben om niet te willen vertellen wat de werkelijke oorzaak van de vertraging is. Een 'positieve reis Leider' zou de ideale oplossing zijn: je hebt dan een helder aanspreekpunt ('de EU is nu ongrijpbaar') en hij of zij kan de reis bovendien 'interessant maken'. Een vraag om leiderschap, dus.

WAT TE DOEN? EEN REALITY CHECK ZONDER TABOES

Toespraak Blair doet de stemming kantelen. Alle acht focusgroepen reageren zeer positief op een lang fragment uit de redevoering die de Britse minister-president Tony Blair op 23 juni hield in het Europees Parlement. De tekst wordt als 'kritisch' en 'realistisch' ervaren – inderdaad, zo realistisch dat alle groepen unaniem van mening zijn dat deze tekst nooit van een politicus afkomstig zou kunnen zijn. Men reageert positief verrast op het bericht dat de toespraak van de Britse premier afkomstig is. De gedachte dat deze woorden afkomstig zijn van een regeringsleider stemt – voor het eerst in de gesprekken – hoopvol.

Waardering toespraak Blair aangedreven door: empathie, reality check en positief verhaal Europa. De waardering voor de toespraak van Blair wordt door drie belangrijke factoren aangedreven:

1. **Modernisering: empathie met onzekere situatie van burgers.** De deelnemers ontlenen veel steun aan de passages waarin Blair op invoelende wijze aangeeft dat mensen zich zorgen maken over 'de globalisering, hun baanzekerheid, hun pensioen en hun levensstandaard', dat zij zien dat 'niet alleen de economie maar de gehele samenleving om hen heen aan het veranderen is' en dat het gezinsleven onder spanning staat waarbij 'velen moeite hebben met de combinatie van werk en zorg voor de kinderen of anderen'. De Britse premier slaagt er met deze opmerkingen met glans in om een emotionele verbinding met Nederlandse burgers tot stand te brengen.
2. **De reality check: wees eerlijk, durf de zaken bij de naam te noemen.** De deelnemers reageren zeer positief op een hele reeks passages waarin Blair niet om de hete brij heen draait, maar de zaken eerlijk bij de naam noemt. Het gaat hier specifiek om:
 - ▶ Kiezers die hun politici ver vooruit zijn;
 - ▶ Politici die denken dat burgers nauwelijks weten hoe complexe vraagstukken in elkaar steken;
 - ▶ De vaststelling dat ook in andere landen het heel moeilijk zou zijn geweest om in een referendum steun te krijgen voor de Europese grondwet;
 - ▶ Het idee dat de grondwet het vehikel is geworden om een 'dieper ongenoegen' over de stand van zaken in Europa tot uiting te brengen;
 - ▶ Dat er sprake is van een 'crisis in leiderschap';
 - ▶ De dreiging dat 'extremen te grote invloed [krijgen] op het politieke proces';
 - ▶ Kritische vragen in de vorm van 'is het gelukt?' en 'doen we het echt?' naar aanleiding van fraaie ambities om Europa dichterbij de mensen te brengen en de voortgang met de Lissabonstrategie;
 - ▶ De reality check en dat het tijd is om wakker te worden.

De behoefte aan een reality check is het tekstelement dat op afstand het langst blijft hangen bij de deelnemers. Het wordt ervaren als een actiegerichte samenvatting van de tekst van Blair.

3. **Positieve boodschap over Europa.** Mensen reageren zeer sterk op een korte passage in de toespraak waarin Blair de ambitie uitspreekt dat de EU gaat doen waarvoor het is opgericht: 'het verbeteren van het leven van mensen'. Deze diepe emotionele reactie verraadt nogmaals dat mensen absoluut geen tegenstander zijn van Europese samenwerking, maar dat zij een goed (lees: democratisch) functionerend Europa willen zien dat iets toevoegt aan de kwaliteit van hun individuele leven.

De referenda in Frankrijk en Nederland hebben laten zien hoezeer de kiezer hun politici vooruit zijn. [+12,-5] Te veel politici denken dat burgers nauwelijks iets begrijpen van hoe complexe politieke vraagstukken in elkaar steken [+13,-15]. Maar als het er echt op aan komt hebben uitgerekend de burgers een veel beter inzicht in de politiek, juist omdat ze er niet de hele dag mee bezig zijn. [+12,-12] [alinea+5,-3]

Het ging in de referenda niet over hoe we korte metten kunnen maken met Europa, maar over hoe we er voor kunnen zorgen dat de EU gaat doen waarvoor het is opgericht: het verbeteren van het leven van de mensen. [+28,-5] Op dit moment zijn de mensen daar niet van overtuigd. [+16,-1] Wat te denken van het volgende? [+2,-0] [alinea+5,-1]

Vier jaar lang heeft Europa een debat gevoerd over de nieuwe grondwet, [+1,-5] waarvan twee jaar in de zogeheten Conventie. [+0,-1] Het was een zorgvuldige [+0,-1] en gedetailleerde poging om nieuwe regels op te stellen [+1,-1] waarmee het vergrote Europa met 25 lidstaten bestuurbaar zou kunnen blijven. [+2,-5] De resultaten werden gesteund door alle regeringen en door alle leiders. [+1,-2] Vervolgens werd het snoeihard afgewezen in referenda in Frankrijk en Nederland, [+5,-0] twee landen die al vanaf het eerste uur lid zijn van de Unie. [+3,-0] De realiteit is dat het in de meeste andere lidstaten eveneens heel moeilijk zou zijn geweest om in een referendum steun te krijgen voor de grondwet. [+17,-6] [alinea+0,-1]

Daarvoor zijn twee mogelijke verklaringen. [+0,-1] De eerste is dat de mensen de grondwet grondig hebben bestudeerd en het niet eens waren met de precieze artikelen daarin. [+1,-16] Ik betwijfel of dat aan het Nee ten grondslag heeft gelegen. [+6,-3] Dit was niet een kwestie van slechte inhoud of zwakke teksten. [+5,-9] [alinea+8,-6]

De andere verklaring is dat de grondwet het vehikel is geworden waarmee mensen een dieper ongenoegen tot uiting hebben willen brengen over de stand van zaken in Europa. [+8,-2] Dit lijkt mij de correcte analyse. [+6,-3] [alinea+20,-3]

In dat geval hebben we niet te maken met een crisis in de politieke instituties, [+1,-2] maar met een crisis in leiderschap. [+19,-4] De mensen in Europa stellen hun leiders moeilijke vragen. [+3,-3] Ze maken zich zorgen over de globalisering, hun baanzekerheid, hun pensioen en hun levensstandaard. [+19,-4] Ze zien dat niet alleen de economie, maar de gehele samenleving om hen heen aan het veranderen is. [+17,-2] Traditionele gemeenschappen houden op te bestaan, [+3,-0] de etnische samenstelling van de bevolking verandert, [+3,-1] het gezinsleven staat onder spanning [+3,-2], mede omdat velen moeite hebben met de combinatie van werk en zorg voor de kinderen of anderen. [+18,-1] [alinea+14,-1]

Wij leven in een tijd van zeer ingrijpende verandering. [+0,-2] Kijk naar onze kinderen en de technologieën die zij gebruiken en de arbeidsmarkt waar zij mee te maken hebben. [+3,-1] De wereld is onherkenbaar veranderd in vergelijking met de wereld die wij als studenten aantreffen – 20, 30 jaar geleden. [+8,-4] Wanneer dit soort verandering plaatsvindt, moeten gematigde mensen voorzien in leiderschap. [+9,-5] Als zij dat niet doen, krijgen de extremen te grote invloed op het politieke proces. [+11,-6] Het gebeurt binnen afzonderlijke landen en het gebeurt nu binnen Europa als geheel. [+3,-1] [alinea+0,-2] [2^e helft alinea+4,-2]

Ga maar na. De Verklaring van Laken, waarin de Europese Grondwet werd aangekondigd, had als doel om "Europa dichterbij de mensen te brengen". [+1,-3] Is dat nu werkelijk gelukt? [+4,-9] The Lissabonstrategie werd gelanceerd met als doel om nog voor 2010 van Europa "de meest concurrerende markteconomie te maken". [+5,-4] We zijn nu halverwege die periode. [+3,-5] Is het gelukt? [+5,-15] [alinea+0,-3]

Ik heb op tal van Europese Toppen afsluitende verklaringen moeten aanhoren over hoe we druk bezig zijn om "Europa weer dichterbij de mensen brengen" [+5,-8]. Doen we dat echt? [+7,-11] [alinea+3,-5]

Het is tijd voor een *reality check*. [+7,-2] Het is tijd om wakker te worden. [+17,-3] Buiten de stadsmuren blazen de mensen op hun trompetten. [+3,-3] Horen we het? [+2,-3] Beschikken we over de politieke wil [+0,-2] om naar buiten te gaan en hen te ontmoeten zodat zij ons leiderschap als onderdeel van de oplossing kunnen zien en niet als probleem? [+11,-1] [alinea+3,-4]

Bron: Toespraak minister-president Tony Blair 23 juni, Europees Parlement (onofficiële vertaling)

Geen vertrouwen in Nederlandse politici. Men kan zich niet voorstellen dat er politici in Nederland te vinden zijn die de tekst van Blair zouden kunnen uitspreken. Daarvoor staan inhoud en toon van de tekst te veel haaks op het beeld van Nederlandse politici.

GROTER VERTROUWEN IN DE EU: WAT TE DOEN?

Topprioriteit: eerlijk zijn, dingen niet door de strot willen duwen. Burgers willen gerespecteerd worden als mondigde individuen. De meest effectieve bijdrage aan een groter vertrouwen in de Europese Unie is daarom 'eerlijk zeggen wat er speelt, ook als dat niet positief is' en door 'vanaf nu niet meer te proberen om dingen door de strot van de burgers te duwen'. De deelnemers zijn kristalhelder: de tijd waarin Europese besluiten van bovenaf konden worden opgelegd is definitief voorbij; het is nu zaak om via een actieve dialoog te werken aan draagvlak voor Europese besluiten:

— 'Geen *monoloog*, maar een *dialoog*.' (Groep I, *Tegenstemmers Rotterdam*)

Benadruk de toegevoegde waarde van Europa. Net als in de referendumcampagne reageert men nog altijd zeer positief op Europese samenwerking op het gebied van terrorisme. Ander onderzoek (o.a. de Eurobarometers) heeft keer op keer aangetoond dat mensen positief staan ten opzichte van samenwerking bij grensoverschrijdende problemen zoals het milieu, de werkgelegenheid en criminaliteit.

Sterke behoefte aan een democratisch Europa van de mensen. Men staat, na het referendum nog veel meer dan ervoor, op democratie en openheid in de Europese besluitvorming. Het verlanglijstje van de burgers is in dit opzicht duidelijk:

1. **Meer openheid** – bijvoorbeeld door een deel van de Europese toppen openbaar te maken (ironisch genoeg tonen juist de tegenstemmers zich de grootste voorstanders van dit idee uit de verworpen grondwet) ;
2. **Meer politiek in de goede betekenis van het woord** – door bijvoorbeeld beter te laten zien wat de politieke keuzes zijn bij nieuwe EU-wetgeving, waarom je heel goed voor een bepaald EU-wetsontwerp kan zijn of juist tegen;
3. **Tijdige informatievoorziening** – bevorderen dat burgers al in een vroeg stadium op de hoogte zijn van ideeën en gedachten die in Brussel de ronde doen.

De deelnemers zijn er inmiddels zeer van doordrongen hoe groot de invloed van Europa is op het dagelijkse reilen en zeilen van Nederland. Nu willen ze boter bij de vis in de vorm van volwassen democratisch toezicht op de besluitvorming in Brussel.

— 'De nee-stem komt op een goed moment. Ze zijn bezig met het formeren van Europa. Nu moeten ze meer gaan nadenken.' (Groep VI, *Doorsnee burgers Zwolle*)

Wat niet werkt: de dingen nog eens uitleggen. Mensen denken niet dat Postbus-51 campagnes of jongerenfestivals veel zullen bijdragen aan een groter vertrouwen in de Europese Unie. Dat zijn lapmiddelen die te veel voorbijgaan aan de fundamentele weeffouten in de vorm van een tekortschietend democratisch toezicht op de Unie.

Wat evenmin werkt: gele kaarten en burgerinitiatieven. Waar mensen zeer positief reageren op het openbaar maken van delen van de Raad van Ministers, reageert men zeer terughoudend op andere elementen uit de grondwetboedel. Het idee van een gele kaart en het burgerinitiatief worden gezien als te omslachtig, te procedureel, om echt tot de verbeelding te kunnen spreken. Dat betekent niet dat deze elementen ten dode zijn opgeschreven, alleen krijg je er de handen van de mensen niet (langer) voor op elkaar.

Controversieel: 'Nederland moet Nederland blijven' en 'door de strot duwen'. Voor- en tegenstemmers zijn het op grote lijnen met elkaar eens over welke initiatieven bij kunnen dragen een groter vertrouwen in de

Europese Unie. De tegenstemmers reageren echter zeer positief op de notie dat dingen niet meer 'door de strot van burgers' mogen worden geduwd en op het idee dat 'Nederland gewoon Nederland moet blijven'. De voorstemmers kunnen zich veel minder in deze punten vinden. Vooral de notie dat 'Nederland Nederland zou moeten blijven' vindt bij hen weinig weerklank. Dit alles is echter vooral een semantische kwestie. De voorstemmers voelen zich wel degelijk aangetrokken tot de onderliggende inhoud van deze items, alleen kunnen zij maar weinig waardering opbrengen voor de agressieve toon waarin deze zijn geformuleerd.

	Gemiddeld rapportcijfer
Eerlijk zeggen wat er speelt in Europa, ook als dat niet positief is	8.94
Door vanaf nu niet meer te proberen om dingen door de strot van de burgers te duwen	8.76
Zorgen voor betere samenwerking tussen de lidstaten op het gebied van de terrorismebestrijding	8.59
Zorgen dat een groot deel van de vergaderingen van de Raad van Ministers (de Europese 'top') uit de achterkamertjes wordt gehaald en meer in het openbaar plaats gaat vinden.	8.37
Door beter te laten zien wat de politieke keuzes zijn bij nieuwe EU-wetgeving – waarom je heel goed voor een bepaald EU-wetsontwerp kan zijn of juist tegen.	8.24
Veel eerder de publieke meningsvorming bevorderen, zodat nieuwe wetgeving voor burgers niet opeens uit de lucht kunt vallen	8.14
Bevorderen dat burgers al in een vroeg stadium op de hoogte zijn van ideeën en gedachten die in Brussel de ronde doen	8.07
Door beter uit te leggen wat de voordelen van de Europese Unie zijn	7.72
Bevorderen dat Kamerleden en Europarlementariërs veel nauwer met elkaar in contact staan, zodat Nederlandse volksvertegenwoordigers veel sneller en effectiever kunnen reageren op nieuwe EU-wetgeving	7.68
Zorgen dat Nederland gewoon Nederland blijft	7.63
Zorgen dat het Europese Parlement zeggenschap krijgt over de volledige begroting van de Europese Unie (nu is dat nog maar 60 procent)	7.46
Zorgen dat volksvertegenwoordigers en bewindspersonen in een veel vroeger stadium proberen invloed uit te oefenen op Europese wetgeving	7.39
Het organiseren van festivals en townhall-meetings waarin politici met burgers van gedachten wisselen over de Europese Unie	7.38
Mogelijk maken dat de Tweede Kamer samen met de parlementen van andere landen kan besluiten om een wetsvoorstel van de Europese Unie terug te sturen	7.33
Zorgen dat in een zo vroeg mogelijk stadium de meningsvorming over op handen zijnde EU-wetgeving wordt bevorderd.	7.24
Mogelijk maken dat Europese burgers samen een onderwerp op de Europese agenda kunnen zetten	7.23
Verspreiden van folders waarin het beleid helder wordt uitgelegd	7.21
Meer samenwerking tussen Kamerleden en parlementariërs uit andere landen om de ontwikkeling van EU-wetgeving op een gunstige manier te beïnvloeden	6.89
Zorgen voor een goede Postbus 51-campagne waarin de voordelen van de Europese Unie nog eens goed over het voetlicht worden gebracht	6.72
Het organiseren van festivals en townhall-meetings waarin politici met jongeren van gedachten wisselen over de Europese Unie	6.69
Beter laten zien wat de EU doet, zoals het verplicht stellen van de dodehoekspiegel en het beschermen van de kwaliteit van het zwemwater	5.73

Noot: Celinhoud is gemiddelde score op een 10-puntsschaal. Vraagtekst: 'Hieronder staat een aantal voorstellen en activiteiten die de politiek zou kunnen ondernemen en welke onder de Nederlandse bevolking zouden kunnen bijdragen aan een groter vertrouwen in de Europese Unie. Geef met een rapportcijfer tussen uw waardering voor elk voorstel aan. Een 10 staat voor een ZEER GOED voorstel; een 1 staat voor een ZEER SLECHT voorstel.'

LEIDERSCHAP: BEHOEFTE AAN EERLIJKHEID EN DURF

Leiderschap: behoefte aan eerlijkheid en durf. Er bestaat een duidelijke behoefte aan *transformatief* leiderschap, aan leiders die Nederland en haar bevolking met succes door een wezenlijke fase van vernieuwing heen kunnen loodsen. De deelnemers zijn op zoek naar een eerlijke figuur met een missie, iemand die knopen durft door te hakken en 'ergens voor staat'. Daarbij hoort een eerlijke houding, zowel naar anderen toe als naar onwelgevallige feiten. Terugpraten vormt hierbij een essentieel onderdeel:

- 'Een goed leider luistert, maar zegt op een bepaald moment: 'Sorry, we gaan wel die kant op'. Ja, met uitleg.' (Groep VI, Doorsnee burgers Zwolle)

	Gemiddeld rapportcijfer
Is eerlijk	9.26
Durft knopen door te hakken	9.09
Staat ergens voor	9.06
Duidelijk	8.85
Durft fouten toe te geven	8.79
Durft, indien nodig, de confrontatie aan te gaan	8.79
Zegt waar het op staat	8.76
Kan goed luisteren	8.56
Is open	8.56
Houdt het hoofd koel en verliest zich niet in de waan van de dag	8.44
Schuwt geen harde maatregelen	8.41
Heeft visie	8.38
Durft toe te geven dat hij of zij niet over alle antwoorden beschikt	8.24
Kan de boel bij elkaar houden	8.06
Durft moeilijke vragen te stellen	7.97
Heeft veel levenservaring	7.29
Beschikt over goede dossierkennis	7.12
Kan goed compromissen sluiten	7.06
Kent de weg in de ambtelijke wereld	6.59
Heeft veel politieke ervaring	6.36
Heeft veel partijpolitieke ervaring	5.79
Heeft gestudeerd	5.38

Noot: Celinhoud is gemiddelde score op een tienpuntsschaal. Vraagtekst: 'Hieronder staan enkele eigenschappen waar politieke leiders aan kunnen voldoen. Geef hieronder met een cijfer tussen de 1 en de 10 de mate aan waarin de voor u IDEALE LEIDER aan elk van deze eigenschappen moet voldoen. Een 10 betekent dat uw ideale leider hier ABSOLUUT aan moet voldoen; een 1 betekent dat uw ideale leider hier helemaal niet aan hoeft te voldoen.' Uitsluitend gevraagd in Groep VI tot en met VIII (N=26)

Institutioneel leiderschap heeft afgedaan. Er bestaat weinig behoefte aan 'binnenspelers' (*transactionele leiders*), mensen die de weg weten in Den Haag, de dossiers goed kennen en over veel politieke ervaring beschikken. *Partij*politieke ervaring geldt zelfs als verdacht.

BOODSCHAPPEN AAN DE MINISTER-PRESIDENT

Schreeuw om leiderschap. De schreeuw om leiderschap klinkt eveneens luid en duidelijk in de schriftelijke boodschappen aan minister-president Balkenende, die elk van de deelnemers aan het eind van de focusgroepen heeft ingevuld. Voor zover mensen gewag maken van inhoudelijke aspecten, wijst men de minister-president er vooral op dat hij de Nederlandse belangen moet behartigen:

- 'Kijk eerst eens in je eigen achtertuin (Nederland) en dan over grenzen.' (*Groep II, Voorstellers Rotterdam, ansichtkaart*)
- 'Laat ons eens weten wat er werkelijk in je hoofd omgaat! Schoenmaker hou je bij je leest; je bent minister-president van NEDERLAND!!' (*Groep III, Tegenstellers Rotterdam, ansichtkaart*)

Maar het overgrote deel van de boodschappen aan de premier heeft betrekking op leiderschap. Een korte bloemlezing:

- 'Stap eens van het eigen gebouwde voetstuk af en ga de discussie aan met Jan Modaal en zijn buurvrouw.' (*Groep I, Tegenstellers Rotterdam, ansichtkaart*)
- 'Wees eerlijk en vertel duidelijk hoe het in elkaar zit en luister naar het volk.' (*Groep III, Tegenstellers Rotterdam, ansichtkaart*)
- 'Verdiep je meer in de 'gewone' burgers. Luister naar wat de burgers willen. En doe niet mee, om er bij te horen. Maar geef eerlijk je mening. Laat zien dat je een 'vent' bent.' (*Groep III, Tegenstellers Rotterdam, ansichtkaart*)
- 'Ik denk [dat] de minister-president moet proberen om 1 maand, misschien langer, als een arbeider te leven (ook in familieband) om het aan te 'voelen' wat de problemen zijn (zeker op financieel vlak).' (*Groep IV, Doorsnee burgers Rotterdam, ansichtkaart*)
- 'Begeef u persoonlijk onder de mensen om te horen wat er speelt. We zijn heus niet allemaal anti. Er is veel onduidelijkheid en onvrede.' (*Groep IV, Doorsnee burgers Rotterdam, ansichtkaart*)
- 'Sta open voor kritiek, luister naar de bevolking en geef duidelijk voor de burgers antwoord.' (*Groep V, Tegenstellers Zwolle, ansichtkaart*)

Een politieke vertrouwenscrisis vergt politiek oplossingen. Wat begonnen is als een onderzoek naar de beste mogelijke communicatie over Europa na het 'nee' van 1 juni is aldus uitgegroeid tot de beschrijving van een onvoorstelbaar grote vertrouwenscrisis tussen de Nederlandse bevolking en haar politieke gezagsdragers. Deze crisis vormt een ernstige waarschuwing aan het adres van allen die op dit moment politieke verantwoordelijkheid dragen. We hebben hier te maken met een politieke crisis die uiteindelijk ook alleen maar door de politiek zelf kan worden opgelost. De bevolking is duidelijk: zij wil tijdig kunnen meepraten en heeft grote behoefte aan transformatief leiderschap. Voor het voorlichtingsbeleid over Europa is in deze hooguit een ondersteunende rol weggelegd. Die rol is nog altijd van zeer groot belang, maar krijgt een marginaal karakter als er geen *politieke* bereidheid is om mensen een stem te geven in de opstelling van Nederland ten aanzien van Europa. Die stem ligt minder op het vlak van allerlei vormen van geïnstitutionaliseerde democratie (referenda, burgerinitiatief, etc.) en veel meer op een adequate uitvoering van het politieke handwerk door regering en oppositie. De bal ligt bij hen.

* * *

BIJLAGE 1
DEELNEMERSOVERZICHT FOCUSGROEPEN

De focusgroepen vonden plaats van maandag 22 tot en met woensdag 24 augustus 2005. Op maandag 22 en dinsdag 23 augustus vonden in totaal vier focusgroepen plaats in Grand Café Engels te Rotterdam. Op dinsdag 23 en woensdag 24 augustus vonden eveneens vier focusgroepen plaats in de Nieuwe Buitensociëteit te Zwolle. Zowel in Rotterdam als in Zwolle vonden twee focusgroepen plaats met respondenten die 'tegen' hadden gestemd in het referendum over de Europese grondwet op 1 juni 2005. Daarnaast vond in beide steden één focusgroep plaats met respondenten die 'voor' hadden gestemd bij het referendum en één groep waarin voor- tegen- en niet-stemmers door elkaar zaten. Elke focusgroep duurde twee uur.

NAAM RESPONDENT	LEEFTIJD EN FUNCTIE
Deelnemers groep I, Rotterdam, maandag 22 augustus 11:00 – 13:00 uur, tegenstemmers	
M.I.	19, werkloos
Kenneth L.	19, grafisch medewerker / student internationale business
Sara van H.	20, student communicatie
Marjolein B.	34, werkloos
S. E.	34, horeca
Ria Z.	53, anesthesiemedewerker
Ed D.	57, touringcarchauffeur
H. P.	60, VUT
Frans van R.	62, oud-telecommunicatiemedewerker
N. van der W.	65, expediteur/musicus

NAAM RESPONDENT	LEEFTIJD EN FUNCTIE
Deelnemers groep II, Rotterdam, maandag 22 augustus, 15:00 – 17:00 uur, voorstemmers	
Jolanda van der H.	36, tandartsassistente
Paulien G.	39, huisvrouw
J. van de B.	41, leraar basisonderwijs
Debbie H.	28, verpleegkundige
John van der L.	41, vertegenwoordiger
Shirley	46, huisvrouw
Mieke van H.	57, schoolmaatschappelijk werk
C. van W.	62, huisvrouw
Frannie B.	65, demonstratrice / felicitatiemedewerkster
J. S.	67, proces-operator

NAAM RESPONDENT	LEEFTIJD EN FUNCTIE
Deelnemers groep III, Rotterdam, maandag 22 augustus 19:00 – 21:00 uur, tegenstemmers	
N. O.	28, architect
R. van de B.	37, beheerder sportcentrum
Yvonne O.	38, politieambtenaar
Karin O.	41, huisvrouw
Marijke van V.	42, administratief medewerker ICT-bedrijf
Peter G.	44, wagenbestuurder gemeente
Ed T.	51, postbezorger
Elly L.	53, medewerker TNT
Joke B.	54, huisvrouw
C. J.	54, huisvrouw

NAAM RESPONDENT	LEEFTIJD EN FUNCTIE
Deelnemers groep IV, Rotterdam, dinsdag 23 augustus, 11:00 – 13:00 uur, gemengde groep	
Danny K.	27, procesoperator (voor gestemd)
Leon G.	31, airport operations officer (niet gestemd)
Peter R.	41, technicus KPN (tegen gestemd)
Jeannette W.	44, huisvrouw (niet gestemd)
Hetty H.	47, huisvrouw (tegen gestemd)
Astrid P.	55, huisvrouw (tegen gestemd)
Lia B.	58 (tegen gestemd)
Irene K.	60 (voor gestemd)
mw. de H.	62 (tegen gestemd)

NAAM RESPONDENT	LEEFTIJD EN FUNCTIE
Deelnemers groep V, Zwolle, dinsdag 23 augustus, 19:00 – 21:00 uur, tegenstemmers	
Frank M.	21, student / kassier
Klaas Z.	22, student / medewerker tankstation
Daniëlle I.	31, verpakster koekjesabriek
Chris L.	34, verzekeringsadviseur
Helène de L.	38, huisvrouw
Leone H.	45, telefoniste
Marinus Jan B.	48, stylist
Roel V.	49, welzijnswerker
Lucia van de W.	55, administratief medewerker
Corrie W.	65, gepensioneerd

NAAM RESPONDENT	LEEFTIJD EN FUNCTIE
Deelnemers groep VI, Zwolle, woensdag 24 augustus 11:00 – 13:00 uur, gemengde groep	
Lianne B.	21, hulpverlener (niet gestemd)
Ursula R.	21, student (niet gestemd)
Maroesja T.	30, cultureel werk (voor gestemd)
Ilona van E.	35, medewerker arbeidsvoorwaarden (tegen gestemd)
Peter van E.	44, huisman (tegen gestemd)
Hans IJ.	46, facilitair medewerker (tegen gestemd)
Hans N.	49, horeca (voor gestemd)
Kees van Z.	52, automatisering (voor gestemd)
Thomas H.	59, hoofd interne dienst (tegen gestemd)
Willy P.	62, huisvrouw (niet gestemd)

NAAM RESPONDENT	LEEFTIJD EN FUNCTIE
Deelnemers groep VII, Zwolle, woensdag 24 augustus, 13:00 – 15:00 uur, tegenstemmers	
Denny E.	22, student
John ter V.	25, tussen banen in
Henriëtte van de V.	35, huisvrouw
Marieke O.	39, werkloos
José T.	41, politie
Erik S.	42, coördinator
Jeannette K.	49, manager
Anneke de H.	56, reïntegratiemedewerker
Ton K.	59, ex-ondernemer
Geert H.	64, met de VUT
Timur G.	

NAAM RESPONDENT	LEEFTIJD EN FUNCTIE
Deelnemers groep VIII, Zwolle, woensdag 24 augustus, 19:00 – 21:00 uur, voorstemmers	
Edo K.	25, facilitymanagement
Jolanda V.	25, trainer / coach
Barbara E.	28, inkoopster
Peter B.	32, magazijnbeheerder
Walter H.	36, medewerker P&O
Fenny M.	42, huisvrouw
Matteke B.	49, baliemedewerker
Ria M.	58, ambtenaar
Henk V.	61, ex-docent
Ted H.	64, met de VUT

BIJLAGE 2

VRAAGPUNTEN FOCUSGROEPEN

Vraagpunten focusgroepen 22–24 augustus 2005

NB: Hieronder volgen de vraagpunten zoals deze vanaf de start van het onderzoek zijn gebruikt. Voor de laatste vier groepen zijn de vraagpunten licht gewijzigd.

1. Inleiding (10 min)

- **[Schriftelijke invuloefening 1]**
- Uitleg onderzoek:
 - Gesprek van 2 uur. Ik ga nog niet zeggen waar het over gaat, dat wordt in de loop van het gesprek vanzelf duidelijk. Elkaar uit laten praten, niemand kan fouten maken, mobiele telefoons uit, weinig tijd dus af en toe onderbreek ik jullie – niet persoonlijk opvatten.
 - Invuloefeningen. Misschien soms wat schools, maar onze ervaring is dat het enorm behulpzaam is bij het bespreken van de onderwerpen.
 - Anoniem. Camera's doen we om terug te kunnen kijken wat er precies gezegd is. Banden worden vernietigd.
 - Meekijkers. Opdrachtgever kijkt mee.
- Kort voorstelrondeje **[naambordjes]**
 - HA: veel mensen die door heel Europa heen rijden
 - HA: veel vrijwilligers, met veel ouderen/verpleging

2. Context: algehele stemming (10-15 min)

- Alles bijeen genomen, hebben jullie dan het gevoel dat Nederland de goede richting opgaat of dat dingen zich in de verkeerde richting ontwikkelen?
- Wat gaat er goed? Wat gaat er fout? **[kort]**
- En Europa, ontwikkelt Europa zich in de goede of de verkeerde richting? Waarom?

3. Referendum (15 min)

- Jullie weten het, op 1 juni vond er in Nederland een referendum plaats over de Europese grondwet. Er was een hoge opkomst van ruim 63 procent en ruim 61 procent van de bevolking stemde toen tegen. Als je daar nu in grote lijnen op terugkijkt, wat is dan de betekenis van dat referendum geweest? Wat heeft zich toen eigenlijk afgespeeld? Stel, iemand komt uit Zambia hier naar Nederland, weet verder niks van Nederland maar is wel geïnteresseerd in wat hier aan de hand is. Wat zou je aan hem vertellen? Hoe zou je het 'nee' van 1 juni aan hem uitleggen? **[vraag enkele deelnemers, discussie]**
- Wie van jullie heeft er gestemd op 1 juni? **[hand opsteken]**
- Hoe hebben jullie gestemd (voor/tegen) en waarom? **[belangrijk]**
- Wat was jullie gevoel toen het duidelijk een Nee was geworden? Beschrijf dat eens in 1 woord? **[evt. discussie]**

4. Omgang met referenduitslag en geleerde lessen (15 min)

- Welke consequenties moeten er wat jullie betreft verbonden worden aan het Nee? **[inventariseren; indien nodig: heeft het ook gevolgen voor hoe de politiek met Europa om moet gaan?]**
- Wat denken jullie dat de politiek en het kabinet van het referendum hebben geleerd?
- Wat is er nu al anders geworden? Welke dingen zijn er veranderd?
- Denken jullie dat ze zich echt anders zullen gaan gedragen of wordt het binnen niet al te lange tijd gewoon weer business as usual? Waarom wel/niet? **[handopsteken, daarna discussie]**

- Op wat voor soort manieren zou de politiek kunnen laten zien dat ze haar lessen heeft geleerd? Hoe kan het vertrouwen weer worden hersteld? **[doorvragen, wat moeten ze doen?]**

5. Hoe verder? (25 min)

- Okay, we hebben nu gepraat over wat de regering allemaal heeft geleerd en wat ze hadden moeten leren. Maar nu promoveer ik elk van jullie tot staatssecretaris van Europese Zaken. Hier is jullie opdracht. De troonrede komt er aan en dan moet hij namens het kabinet aangeven hoe we nu verder gaan met Europa. Wat schrijft hij op? Wat laat hij de koningin zeggen? **[schriftelijke opdracht 2, bespreken]**
- Zijn er ook bepaalde dingen die hij zou moeten *doen*? Wat zouden jullie hem adviseren?
- Wat moet hij vooral NIET doen? **[belangrijk]**
- Regering en Tweede Kamer hebben kort na 1 juni gezegd een Brede Maatschappelijke Discussie te gaan organiseren over Europa.
 - Vinden jullie dat een goede of een slechte zaak? Waarom?
 - Wat stellen jullie je er bij voor?
 - Wie moet hem voeren?
 - Welke vragen moeten daarbij aan de orde komen?
 - Samenvattend: wie lijkt het een goed idee? Wie slecht idee? **[handopsteken]**
- Regering en Tweede Kamer hebben al een aantal vragen geformuleerd die tijdens deze Brede Maatschappelijke Discussie zouden moeten worden beantwoord. Ze staan op het antwoordblad en ik zou jullie willen vragen hoe belangrijk jullie deze onderwerpen vinden. **[schriftelijke opdracht 3]** Geef ook aan welk onderwerp je het belangrijkste vindt.
- Bespreken. Wat vinden jullie hiervan? Spreekt dit aan of niet? Is dit een verbetering of niet? Waarom wel/niet? Ontbreekt er iets? Wat?
- Wie denken jullie dat er mee zullen doen aan de Brede Maatschappelijke Discussie? **[doorvragen: usual suspects? Wordt er weer over ons gesproken in plaats van door ons? Doen jullie zelf mee? Voelen jullie aanvechting om mee te doen? Waarom wel/niet?]**
- Nu hoor je ook wel dat mensen zeggen: de mensen hebben zich net uitgesproken, iedereen sprak over Europa in mei, de bal ligt nu weer bij de politiek. Zij moeten er voor zorgen dat dit soort situaties, waarin geprobeerd wordt om grote Europese projecten door de strot te duwen, niet meer voorkomen. Wat vinden jullie van deze redenering? **[belangrijk]**
- Als je door de tijd kijkt zie je dat de euro is ingevoerd, dat de Unie is uitgebreid en dat de Europese grondwet is afgestemd. Wat denken jullie dat er verder nog aan grote besluiten uit Europa zal komen?
- **[Indien stilte]** Jullie weten niet precies wat er speelt. Vinden jullie dat een probleem of niet? Waarom wel/niet?
- Nu zijn er mensen die zeggen: ik heb wel wat beters te doen dan me bezig te houden met wat zich in Brussel afspeelt, daar hebben we nu juist de politici voor. Maar ik wil er wel op kunnen vertrouwen dat zij hun werk goed doen en daar ben ik nog steeds niet helemaal zeker van. Ik heb nog altijd het gevoel dat we weer opnieuw verrast kunnen worden. Wat vinden jullie van deze redenering? Klopt het? Waarom wel/niet?
- Ik noem nu een paar onderwerpen waarover in Brussel gesproken wordt. Vertel me maar of jullie daar meer over willen weten, of je daar meer bij betrokken wilt worden **[schriftelijke opdracht 4]**
- Bespreken

6. Blair (20 min)

- Ik lees nu een tekst voor over de situatie in Europa. Ik wil graag dat jullie TWEE dingen doen:
 1. Met de GELE stift aangeven welke woorden in de boodschap je POSITIEF waardeert;
 2. Met de ROZE stift de woorden aangeeft die je NEGATIEF waardeert.
- **[schriftelijke invuloefening 5]**
- Okay, sla NU het antwoordformulier om. **[schriftelijke invuloefening 6a]**
- Ik vraag je nu om – bij wijze van spreken – je ogen dicht te doen en terug te denken aan de tekst die ik zojuist heb voorgelezen. Welk element, welk woord of uitspraak, is je het meest bijgebleven in positieve zin? Schrijf het bij voorkeur op in je eigen woorden, wat er bij jou in jouw hoofd in positieve zin is

bijgebleven. Het gaat dus niet om de boodschap als geheel, maar echt om de woorden of een redenering die de meeste indruk op je hebben gemaakt. **[Schriftelijke opdracht 6b]**

- En nu dezelfde vraag, alleen dan voor de woorden of uitspraak die je het meest in negatieve zin is bijgebleven. **[schriftelijke opdracht 6c]**
- Bespreken van resultaten per alinea.
- Van wie denken jullie dat deze tekst afkomstig is?
- De tekst is uitgesproken door Tony Blair en was een rede voor het Europese Parlement in juni, kort na de referenda in Frankrijk en Nederland. Groot-Brittannië is op dit moment EU-voorzitter. Wat vinden jullie van het feit dat deze tekst afkomstig is van Blair? Hoopgevend of niet? Waarom wel/niet?

7. Activiteitentest (15 minuten)

- Op het antwoordblad staat nu een aantal activiteiten vermeld die de regering zou kunnen ondernemen om Europa dichterbij de mensen te brengen. Ik wil graag dat jullie aangeven hoe jullie elk van deze ideeën waarderen. **[schriftelijke invuloefening 7]**
- Grondig bespreken
 - 'beter uitleggen' *versus* 'aangeven om wat voor inhoudelijke keuzes het gaat en waarom bepaalde besluiten of ideeën goed zijn voor Nederland'.
 - **[Indien echte veranderingen]** Kun je zeggen dat de politiek heeft gefaald? Maar wat moeten ze dan wel doen?
 - **[Indien geen echte veranderingen]** Dus eigenlijk zeggen jullie: met wat betere voorlichting komt het allemaal wel weer voor elkaar?
- Moeten deze zaken in de troonrede?

8. Ansichtkaart (5 minuten)

- Tot slot zou ik jullie willen vragen om drie ansichtkaarten in te vullen met een boodschap voor de premier Balkenende. **[Schriftelijke invuloefening 8]**
- Niet bespreken.

EINDE

BIJLAGE 3

SCHRIFTELIJKE INVULOEGENINGEN

Schriftelijke invuloefening 1

Vraag 1: Leeftijd

<input type="text"/>	jaar
----------------------	------

Vraag 2: Geslacht

Man	☐
Vrouw	☐

Vraag 3: Denkt u dat, over het geheel genomen, Nederland zich in de juiste richting ontwikkelt of denkt u dat Nederland zich in de verkeerde richting ontwikkelt?

Juiste richting	☐
Verkeerde richting	☐

Vraag 3b: (toegevoegd in focusgroepen V tot en met VIII)

Lager onderwijs (inclusief LAVO en VGLO)	☐
Lager beroepsonderwijs	☐
Middelbaar algemeen voortgezet onderwijs	☐
Middelbaar beroepsonderwijs	☐
HAVO / VWO	☐
Hoger beroeps- en wetenschappelijk onderwijs	☐
Wetenschappelijk onderwijs / doctoraal	☐

Vraag 4: Op 1 juni vond het referendum plaats over de Europese grondwet. Heeft u wel of niet gestemd op 1 juni?

Ja, ik heb gestemd	☐
Nee, ik heb niet gestemd	☐

Vraag 5: Op 1 juni vond het referendum plaats over de Europese grondwet. Heeft u wel of niet gestemd op 1 juni?

Voor	☐
Tegen	☐
Ik weet het niet meer	☐

Vraag 6: Stel dat er vandaag verkiezingen zouden worden gehouden voor de Tweede Kamer. Op welke partij zou u dan stemmen? (Indien u het niet weet: welke partij maakt dan de grootste kans op uw stem?) (in groepen V-VIII is ook gevraagd naar het stemgedrag in de Tweede Kamerverkiezingen van 15 mei 2002 en 22 januari 2003).

	Tweede Kamer 15 mei 2002	Tweede Kamer 22 jan. 2003	Nu
CDA			
PvdA			
VVD			
LPF			
D66			
GroenLinks			
SP			
SGP			
ChristenUnie			
Groep Wilders			
PrdV (Peter R. de Vries)			
Partij voor de Dieren			

Vraag 7: Vindt u het over het geheel genomen een zeer goede, goede, beetje slechte, slechte of zeer slechte zaak dat Nederland lid is van de Europese Unie?

Zeer goed	
Goed	
Beetje goed	
Beetje slecht	
Slecht	
Zeer slecht	

Vraag 8: Hoeveel vertrouwen heeft u in het huidige functioneren van de Europese Unie. Is dat ...

Zeer veel vertrouwen	
Veel vertrouwen	
Redelijk veel vertrouwen	
Weinig vertrouwen	
Geen vertrouwen	
Helemaal geen vertrouwen	

Vraag 9: Geef hieronder aan hoe u zou hebben gestemd als u zich in een referendum had mogen uitspreken over...

	Voor	Tegen
a. De invoering van de euro		
b. De uitbreiding van de Europese Unie met Polen, Tsjechië, Hongarije, Slowakije, Slovenië, Estland, Letland, Litouwen, Malta en Cyprus		
c. Het beginnen van toelatingsgesprekken met Turkije		

Vraag 10: De afgelopen jaren hebben zich zeer veel veranderingen voltrokken binnen de Europese Unie. Wat vindt u van het tempo van deze veranderingen? Gaat het volgens u...

Veel te snel	
Iets te snel	
In het juiste tempo	
Iets te langzaam	
Veel te langzaam	

EINDE INVULOEFENING 1 – Blad nog niet omslaan, a.u.b.

Schriftelijke invuloefening 2

Mijn tekst voor de troonrede luidt als volgt:

Schriftelijke invuloefening 3

Hieronder staan de belangrijkste vragen vermeld die in de Brede Maatschappelijke Discussie aan de orde zullen komen. Wilt u aangeven hoe belangrijk u elk van deze vragen vindt?

	Zeer belangrijk	Belangrijk	Niet zo belangrijk	Helemaal niet belangrijk
1. Hoe moet de Europese Unie zich verder ontwikkelen?				
2. Met welke terreinen moet de EU zich wel/niet bezighouden?				
3. Hoe moet de toekomstige Europese samenwerking eruit zien?				
4. Wat moet daarbij de Nederlandse inzet zijn?				
5. Hoe kan de communicatie met en door Nederlanders over Europa verder worden verbeterd?				

Welke van deze vijf vragen vindt u persoonlijk het belangrijkste? (omcirkel het vraagnummer)

Schriftelijke invuloefening 4

Hieronder staan enkele onderwerpen waarover op dit moment veel wordt gesproken in Brussel. Wilt u voor elk hiervan aangeven of u daar heel veel meer, meer, een beetje meer, niet veel meer of helemaal niet veel meer wilt weten?

	Daar zou ik ... van af willen weten				
	heel veel meer	meer	beetje meer	niet veel meer	helemaal niet veel meer
1. Het Europese lidmaatschap van Turkije					
2. Het Europese lidmaatschap van Kroatië					
3. De dienstenrichtlijn (deze schrijft de regels voor waaronder Europese bedrijven hun diensten in andere EU-landen aan kunnen bieden; vaak wordt in dit verband verwezen naar de Poolse loodgieter")					
4. Verplicht stellen van de dodehoekspiegel in de hele EU					
5. De arbeidstijdenrichtlijn (deze stelt onder andere een maximum aan het aantal uren dat werknemers per week mogen werken)					
6. Uitbreiding van de Eurozone met Slovenië en Polen (d.w.z. invoering van de euro in deze landen)					
7. De Lissabonstrategie (deze is er op gericht om de Europese economie meer concurrerend te maken met de VS en opkomende landen als China en India).					
8. De zwembadwaterrichtlijn (dit is Europese regelgeving ten behoeve van een goede kwaliteit van het zwembadwater).					
9. Alsnog aanvaard krijgen van de Europese grondwet					
10. Versoepelen van de regels van het stabiliteitspact (dit zijn de begrotingsregels die ten grondslag liggen aan de euro)					
11. De vorming van een gezamenlijke Europese defensiemacht					

Losse tekst toegevoegd in focusgroepen V-VIII

De huidige Europese Unie is een blinde trein die alsmaar voortraast. De trein is nog niet zo lang geleden 'uitgebreid' met een tiental nieuwe wagons. Het is niet bekend of er nog nieuwe wagons worden aangekoppeld en zo ja, hoeveel dat er zullen zijn. De Nederlandse passagiers vragen zich af wat dat zal betekenen voor de stabiliteit van de trein als geheel. Aan boord bestaat grote verwarring: men kent de precieze route niet – er komen rare stations voorbij – noch weet men iets van de eindbestemming. Wat extra irritatie oproept is dat sommige passagiers voor dezelfde reis een veel duurder kaartje hebben moeten betalen dan andere. Zoals zo vaak in het leven zijn het de botte passagiers met een grote mond die er het beste vanaf kwamen.

Er loopt een conducteur door de trein. Zo nu en dan laat hij de passagiers een glimp opvangen van een nieuw spoorboekje met nieuwe huisregels en treinprijzen. Het blijkt te gaan om een onleesbaar en onbegrijpelijk 'telefoonboek' van bepalingen en protocollen, vaag en multi-interpretabel, iets wat bij de passagiers vooral wreveld en wantrouwen opwekt.

In de trein doen de wildste geruchten de ronde. Het verhaal gaat dat de passagiers de trein nooit meer zullen kunnen verlaten. Het is de vraag of men zijn eigen huis ooit terug zal zien. Ongerustheid en paniek grijpen om zich heen. Ten einde raad besluiten de Franse en Nederlandse passagiers aan de noodrem te trekken. Het is tijd voor een pauze. Het is tijd zich te bezinnen op de snelheid, richting en lengte van de trein. Is de reis nog geestverrijkend en verantwoord of begint het een riskante zaak te worden?

Schriftelijke invuloefening 5

De referenda in Frankrijk en Nederland hebben laten zien hoezeer de kiezer hun politici vooruit zijn. Te veel politici denken dat burgers nauwelijks iets begrijpen van hoe complexe politieke vraagstukken in elkaar steken. Maar als het er echt op aan komt hebben uitgerekend de burgers een veel beter inzicht in de politiek, juist omdat ze er niet de hele dag mee bezig zijn.

Het ging in de referenda niet over hoe we korte metten kunnen maken met Europa, maar over hoe we er voor kunnen zorgen dat de EU gaat doen waarvoor het is opgericht: het verbeteren van het leven van de mensen. Op dit moment zijn de mensen daar niet van overtuigd. Wat te denken van het volgende?

Vier jaar lang heeft Europa een debat gevoerd over de nieuwe grondwet, waarvan twee jaar in de zogeheten Conventie. Het was een zorgvuldige en gedetailleerde poging om nieuwe regels op te stellen waarmee het vergrote Europa met 25 lidstaten bestuurbaar zou kunnen blijven. De resultaten werden gesteund door alle regeringen en door alle leiders. Vervolgens werd het snoeihard afgewezen in referenda in Frankrijk en Nederland, twee landen die al vanaf het eerste uur lid zijn van de Unie. De realiteit is dat het in de meeste andere lidstaten eveneens heel moeilijk zou zijn geweest om in een referendum steun te krijgen voor de grondwet.

Daarvoor zijn twee mogelijke verklaringen. De eerste is dat de mensen de grondwet grondig hebben bestudeerd en het niet eens waren met de precieze artikelen daarin. Ik betwijfel of dat aan het Nee ten grondslag heeft gelegen. Dit was niet een kwestie van slechte inhoud of zwakke teksten.

De andere verklaring is dat de grondwet het vehikel is geworden waarmee mensen een dieper ongenoegen tot uiting hebben willen brengen over de stand van zaken in Europa. Dit lijkt mij de correcte analyse.

In dat geval hebben we niet te maken met een crisis in de politieke instituties, maar met een crisis in leiderschap. De mensen in Europa stellen hun leiders moeilijke vragen. Ze maken zich zorgen over de globalisering, hun baan zekerheid, hun pensioen en hun levensstandaard. Ze zien dat niet alleen de economie, maar de gehele samenleving om hen heen aan het veranderen is. Traditionele gemeenschappen houden op te bestaan, de etnische samenstelling van de bevolking verandert, het gezinsleven staat onder spanning, mede omdat velen moeite hebben met de combinatie van werk en zorg voor de kinderen of anderen.

Wij leven in een tijd van zeer ingrijpende verandering. Kijk naar onze kinderen en de technologieën die zij gebruiken en de arbeidsmarkt waar zij mee te maken hebben. De wereld is onherkenbaar veranderd in vergelijking met de wereld die wij als studenten aantreffen – 20, 30 jaar geleden. Wanneer dit soort verandering plaatsvindt, moeten gematigde mensen voorzien in leiderschap. Als zij dat niet doen, krijgen de extremen te grote invloed op het politieke proces. Het gebeurt binnen afzonderlijke landen en het gebeurt nu binnen Europa als geheel.

Ga maar na. De Verklaring van Laken, waarin de Europese Grondwet werd aangekondigd, had als doel om "Europa dichterbij de mensen te brengen". Is dat nu werkelijk gelukt? The Lissabonstrategie werd gelanceerd met als doel om nog voor 2010 van Europa "de meest concurrerende markteconomie te maken". We zijn nu halverwege die periode. Is het gelukt?

Ik heb me op tal van Europese Toppen afsluitende verklaringen moeten aanhoren over hoe we druk bezig zijn om "Europa weer dichterbij de mensen brengen". Doen we dat echt?

Het is tijd voor een *reality check*. Het is tijd om wakker te worden. Buiten de stadsmuren blazen de mensen op hun trompetten. Horen we het? Beschikken we over de politieke wil om naar buiten te gaan en hen te ontmoeten zodat zij ons leiderschap als onderdeel van de oplossing kunnen zien en niet als probleem?

Schriftelijke invuloefening 6a

Zeer overtuigend	
Overtuigend	
Enigszins overtuigend	
Niet overtuigend	
Helemaal niet overtuigend	

Schriftelijke invuloefening 6b

Wat is u het meest in **positieve** zin bijgebleven in de tekst?

Schriftelijke invuloefening 6c

Wat is u het meest in **negatieve** zin bijgebleven in de tekst?

Schriftelijke invuloefening 7 (toegepast in focusgroepen I tot en met IV)

Hieronder staat een aantal voorstellen en activiteiten die de politiek zou kunnen ondernemen en welke onder de Nederlandse bevolking zouden kunnen bijdragen aan een groter vertrouwen in de Europese Unie. Geef met een rapportcijfer tussen uw waardering voor elk voorstel aan. Een 10 staat voor een ZEER GOED voorstel; een 1 staat voor een ZEER SLECHT voorstel.

	Rapport cijfer [1 ... 10]
1. Verspreiden van folders waarin het beleid helder wordt uitgelegd	
2. Het organiseren van festivals en townhall-meetings waarin politici met jongeren van gedachten wisselen over de Europese Unie	
3. Zorgen voor een goede Postbus 51-campagnes waarin de voordelen van de Europese Unie nog eens goed over het voetlicht worden gebracht	
4. Beter laten zien wat de EU doet, zoals het verplicht stellen van de dodehoekspiegel en het beschermen van de kwaliteit van het zwemwater	
5. Door vanaf nu niet meer te proberen om dingen door de strot van de burgers te duwen	
6. Door beter te laten zien wat de politieke keuzes zijn bij nieuwe EU-wetgeving – waarom je heel goed voor een bepaald EU-wetsontwerp kan zijn of juist tegen.	
7. Bevorderen dat burgers al in een vroeg stadium op de hoogte zijn van ideeën en gedachten die in Brussel de ronde doen	
8. Door beter uit te leggen wat de voordelen van de Europese Unie zijn	
9. Meer samenwerking tussen Kamerleden en parlementariërs uit andere landen om de ontwikkeling van EU-wetgeving op een gunstige manier te beïnvloeden	
10. Zorgen dat in een zo vroeg mogelijk stadium de meningsvorming over op handen zijnde EU-wetgeving wordt bevordert.	
11. Bevorderen dat Kamerleden en Europarlementariërs veel nauwer met elkaar in contact staan, zodat Nederlandse volksvertegenwoordigers veel sneller en effectiever kunnen reageren op nieuwe EU-wetgeving	
12. Veel eerder de publieke meningsvorming bevorderen, zodat nieuwe wetgeving voor burgers niet opeens uit de lucht kunt vallen	
13. Zorgen dat volksvertegenwoordigers en bewindspersonen in een veel vroeger stadium proberen invloed uit te oefenen op Europese wetgeving	
14. Eerlijk zeggen wat er speelt in Europa, ook als dat niet positief is	
15. Mogelijk maken dat Europese burgers samen een onderwerp op de Europese agenda kunnen zetten	
16. Zorgen dat Nederland gewoon Nederland blijft	
17. Mogelijk maken dat de Tweede Kamer samen met de parlementen van andere landen kan besluiten om een wetsvoorstel van de Europese Unie terug te sturen	
18. Zorgen dat een groot deel van de vergaderingen van de Raad van Ministers (de Europese 'top') uit de achterkamertjes wordt gehaald en meer in het openbaar plaats gaat vinden.	
19. Zorgen voor betere samenwerking tussen de lidstaten op het gebied van de terrorismebestrijding	
20. Zorgen dat het Europese Parlement zeggenschap krijgt over de volledige begroting van de Europese Unie (nu is dat nog maar 60 procent)	

Schriftelijke invuloefening 7b (toegepast in focusgroepen V tot en met VIII)

Hieronder staan enkele eigenschappen waar politieke leiders aan kunnen voldoen. Geef hieronder met een cijfer tussen de 1 en de 10 de mate aan waarin de voor u **ideale leider** aan elk van deze eigenschappen moet voldoen. Een 10 betekent dat uw ideale leider hier **absoluut** aan moet voldoen; een 1 betekent dat uw ideale leider hier helemaal niet aan hoeft te voldoen.

	Rapport cijfer [1 ... 10]
1. Durft knopen door te hakken.	
2. Heeft gestudeerd.	
3. Durft moeilijke vragen te stellen.	
4. Houdt het hoofd koel en verliest zich niet in de waan van de dag.	
5. Is eerlijk.	
6. Kent de weg in de ambtelijke wereld.	
7. Durft toe te geven dat hij of zij niet over alle antwoorden beschikt.	
8. Schuwt geen harde maatregelen.	
9. Beschikt over goede dossierkennis.	
10. Zegt waar het op staat.	
11. Heeft veel partijpolitieke ervaring.	
12. Kan goed luisteren.	
13. Durft fouten toe te geven.	
14. Duidelijk.	
15. Heeft visie.	
16. Heeft veel levenservaring.	
17. Heeft veel politieke ervaring.	
18. Is open.	
19. Kan goed compromissen sluiten.	
20. Kan de boel bij elkaar houden.	
21. Durft, indien nodig, de confrontatie aan te gaan.	
22. Staat ergens voor.	

Schriftelijke invuloefening 8

Boodschap aan **minister-president Balkenende**:

BIJLAGE 4
ANSICHTKAARTEN AAN DE MINISTER-PRESIDENT

Schriftelijke invuloefening 8:

Boodschap aan minister-president Balkenende:

Focusgroep I, Rotterdam, tegenstemmers
Luister mee naar het volk en doe er wat mee!
1 vergaderplaats Europees parlement, geen uitbreiding EU voorlopig, eerlijker verdeling lusten en lasten, Chirac wegsturen, minder instroom allochtonen en laat Nederland niet ondergesneeuwd worden.
Wees open en kritisch, ook tegenover jezelf. Zorg dat mensen vertrouwen hebben. En wees sociaal en tolerant.
Stap eens van het eigen gebouwde voetstuk af en ga een de discussie aan met Jan Modaal en zijn buurvrouw.
Ik wens je heel veel succes met het opknappen van de puinhoop van je voorgangers! Let er wel op dat er vooral ambtelijke taal wordt gesproken maar dat de burger begrijpt en weet waar je mee bezig bent! Ga zo door!
Probeer duidelijkheid te scheppen binnen de chaos om de voorlichting van de grondwet en dat deze ook in de toekomst kan worden geaccepteerd. (Nee gestemd door een foutieve voorlichting, hier enigszins spijt van.)
Luister goed wat er leeft.
Kom achter die maan vandaan.
Luister naar het volk en geef betere inlichting over het Europese beleid.

Focusgroep II, Rotterdam, voorstemmers
We werken al heel veel samen in Europa, zorg er nu eens voor dat alle Europeanen het allemaal goed krijgen, hard werken!
Wees meer overtuigd van Europa i.p.v. zijn houding t.o.v. Amerika.
Ogen openen! En zien wat er speelt onder de bevolking, wat er leeft, daar wat mee doen!
Aftreden!!!!
Minder eigen mening aan burgers opdringen. Probeer vertrouwen te winnen.
Kijk eerst eens in je eigen achtertuin (Nederland) en dan over grenzen; Hervverkiezingen!!
Gefaald! in Europa.
Ga eens naar een andere kapper... Leg beter uit wat de voordelen zijn voor Nederland i.v.m. de Europese Unie.
Doe ons een plezier gauw aftreden, dan komt alles misschien goed met Nederland en de EU.
Let meer op de CO2 uitstoot van de vervuilde lucht.

Focusgroep III, Rotterdam, tegenstemmers

Geef meer openheid, kom eerlijk voor dingen uit. Wees objectief over dingen, ga dan geen politieke grenzen trekken voor het vormen van de juiste richting.

Zorg eerst maar dat het goed gaat in je eigen land. En dat er geen armoede is voor dat je teveel geld over de balk gooit in Europa.

Word wakker en luister naar het volk. Kort, bondig, maar oh zo waar!

Luister meer naar de burgers!

Go home met je hele gevolg.

Wees eerlijk en vertel duidelijk hoe het in elkaar zit en luister naar het volk.

Verdiep je meer in de 'gewone' burgers. Luister naar wat de burgers willen. En doe niet mee, om er bij te horen. Maar geef eerlijk je mening. Laat zien dat je een 'vent' bent.

Laat ons eens weten wat er werkelijk in je hoofd omgaat! Schoenmaker hou je bij je leest; je bent minister-president van NEDERLAND!!

Zorg voor een open en vooral eerlijke voorlichting over Europa en ga er bij voorbaat niet vanuit dat het standpunt van de regering ook dezelfde is als van de burgers.

Zorg voor een betere timing volgende keer, kweek wat kloten. Denk eerst aan binnenlandse politiek.

Focusgroep IV, Rotterdam, gemeente groep

Maak duidelijk verhaal. Goede en slechte dingen noemen: eerlijkheid. Geef blijk van duidelijke visie en richting. Waarheen gaan we? Nieuwe zorgverzekeringsstelsel?? Integratie, economie, onderwijs, zorg.

Ik denk niet dat je angst moet laten zien om je mening te geven. Liefst in het openbaar. En daar bedoelen wij mee om meer gesprekken met elkaar in het openbaar te voeren.

Meer met de bevolking praten. Laat ons mee discussiëren. Niet alleen over Nederland maar ook Europa. Dat we straks gewoon naar de wc kunnen zonder toestemming.

Luister goed naar de mening van de bevolking en neem ieder serieus!

Kleiner en sterker Europa. Meer luisteren naar de bevolking i.p.v. naar Brussel. Doe eens dwars als dit in belang van Nederland is.

Normen en waarden zijn goed. Mits ze op alle gronden toegevoegd worden.

Luister naar de mensen. Sta open voor andere meningen.

Ik denk van de minister-president, moet proberen om 1 maand, misschien langer, als een arbeider moet leven (ook in familieband) om het aan te 'voelen' wat de problemen zijn (zeker op financieel vlak).

Begeef u persoonlijk onder de mensen om te horen wat er speelt. We zijn heus niet allemaal anti. Er is veel onduidelijkheid en onvrede.

Focusgroep V, Zwolle, tegenstemmers
Duidelijk zijn.
Doe eens wat aan je eigen land! (onderwijs, armoe, etc)
Ik hoop dat we de rest van ons leventje groeten uit Nederland kunnen blijven geven.
Zoek de betekenis van het woord 'democratie' eens op!
Sta open voor kritiek, luister naar de bevolking en geef duidelijk voor de burgers antwoord.
Hier is mijn adres, ik klap het bed voor logés uit en u mag blijven zo lang als kan. Mvg, MJ Bill.
Toon meer leiderschap.
Wees nou eens eerlijk. Wees duidelijk. Die is iets goeds voor de Nederlanders.

Focusgroep VI, Zwolle, gemengde groep
Doe je best!
Nieuwe politiek jaar nieuwe kansen!!
Praat meer vanuit uw hart en duidelijk! Dan komen de burgers vanzelf achter u staan.
Hou het betaalbaar. Maak openbaarvervoer gratis (niet ten koste van). Belasting verlaging svp.
Treed meer op als leider!
Laat 'de Leeuw' eens brullen.
Meer luisteren naar de burgers! Op tijd aangeven wat men wil veranderen. Bijv. zorgstelsel.
Hou de poot stijf bij de bezuiniging op de Nederlandse bijdrage aan de EU.

Focusgroep VII, Zwolle, tegenstemmers

Heel veel wijsheid

Treed af.

Zoek een andere job, succes! PS: en ga naar een goede kapper.

Luister naar het volk en laat je niet te veel leiden door de internationale politiek.

Ga zo door, door erg open te zijn.

Luister meer naar wat er speelt onder de mensen.

Kijk eens naar de landen om je heen en dan zie je dat het niet allemaal bekrompen regeltjes hoeft te zijn.

Gelijke monniken, gelijke kappen.

Durf kleur te bekennen!

Focusgroep VIII, Zwolle, voorstemmers

Volg cursus contact en communicatie. Leer duidelijk concreet praten i.p.v. ambtelijke taal. Verwissel afstandelijkheid van mens worden.

Volg cursus contact en communicatie. Leer duidelijk concreet praten i.p.v. ambtelijke taal. Verwissel afstandelijkheid van mens worden.

Neem standpunten in. Ga duidelijk ergens voor staan.

Stap a.u.b. op.

Stel je kwetsbaar op en zeg dat je het ook niet weet. Kom met een concrete maatregel die tot gedragsverandering leidt van de ministers.

Misschien tijd voor een sabbatical van een jaar of drie in Italië.

Wees toch wat duidelijk en durf te zeggen waar het op staat.

Balkenende verlos ons van uw bak ellende.